

ΒΑΝΔΑΛΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ ΟΙ ΑΠΟΤΡΟΠΑΙΕΣ ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ

(ἀντίστοιχο κεφάλαιο στο ἔργο τοῦ [Κυριάκου Σιμόπουλου](#)
«**Η ΛΕΗΛΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ**»)

Η ΕΜΠΡΟΘΕΤΗ καταστροφή ἔργων τέχνης χαρακτηρίζεται βανδαλισμός ἐπειδή στίς βάρβαρες αὐτές πράξεις διακρίθηκαν οἱ Βάνδαλοι, ἕνας βόρειος λαός πού στίς ἀρχές τοῦ Ε΄ αἰ. μ.Χ., ἐξορμώντας ἀπό τίς ἀκτές τῆς Βαλτικῆς ἐδήλωσε ἀνηλεῶς ὀλόκληρη σχεδόν τήν Εὐρώπη, ἀπό τήν Πανονία (Οὐγγαρία), τή Γαλλία καί τήν Ἰβηρική ὡς τήν Ἰταλία, τά Ἐπτάνησα καί τήν Πελοπόννησο, διαπράττοντας ὠμότητες καί ἀφανίζοντας παντοῦ μνημεῖα καί καλλιτεχνήματα¹. Ὁ ὅρος, ὡστόσο, βανδαλισμός² δέν ἔχει ἐπαρκῆ ἱστορική θεμελίωση καί ἐγκυρότητα. Εἶχαν προηγηθεῖ χειρότερες καταστροφές ἔργων τέχνης ἀπό ἄλλους τρισβάρβαρους.

Οἱ βαναυσότητες ἐναντίον μνημείων καί καλλιτεχνημάτων εἶχαν συνήθως πολιτικά καί κοινωνικά αἷτια, ἀπέβλεπαν στήν ἐξυπηρέτηση συμφερόντων ἀτόμων, ὁμάδων ἢ τάξεων καί κυρίως στή διατήρηση ἢ τήν ἀνατροπή τῆς ἐξουσίας. Αὐτή ἡ ἐρμηνεία ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἄπειρα περιστατικά στή διαδρομή τῆς ἱστορίας, ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὡς τόν εἰκοστό αἰώνα. Μετά τήν κατάκτηση μιᾶς χώρας ὁ νικητής ἐξαφανίζει τά σύμβολα κυριαρχίας τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων. Οἱ σφετεριστές τῆς ἐξουσίας καταστρέφουν τά μνημεῖα τῶν προκατόχων καί ἐξαλείφουν τά ὀνόματά τους. Ἀλλά καί στίς κοινωνικές ἐπαναστάσεις οἱ καταπιεζόμενες τάξεις ἀφανίζουν τά διακριτικά ἐξουσίας τῶν τυράννων τους.

Στή Μεσοποταμία βρέθηκε ἡ χάλκινη κεφαλή ἑνός μονάρχη μέ κομμένα ἀφτιά καί τό ἕνα μάτι ἐξορυγμένο³. Στήν Αἴγυπτο πολλοί φαראῶ συνήθιζαν νά κατεδαφίζουν τούς ναούς τῶν προκατόχων καί νά ἐξαφανίζουν κάθε ἴχνος τῆς παρουσίας τους στήν ἐξουσία. Μέ τά ὑλικά τῶν γκρεμισμένων ναῶν οἰκοδομοῦσαν τά δικά τους μνημεῖα. Κατά τήν περίοδο τοῦ ἀρχαῖκου βασιλείου (2600-2100 π.Χ.) οἱ διάδοχοι κατέστρεφαν ἀγάλματα καί ἀνάγλυφα τῶν χθεσινῶν μοναρχῶν καί ἔσβηναν μεθοδικά τά ὀνόματα, διαγράφοντάς τους ἔτσι ἀπό τήν ἱστορική μνήμη. Στόν ΙΕ΄ αἰώνα π.Χ. ὁ φαράῶ Θούθμωσις Γ΄ γκρέμισε τά ἀγάλματα τῆς Χατσεψούτ καί ἐξαφάνισε τό ὄνομά της.

¹ Στήν Ἰταλία λ.χ. ἔλειωσαν τά χάλκινα ἀγάλματα (Προκόπιος, Ἱστορικόν ἐν βιβλίοις ὀκτώ, III, 5, 4). Τό ἴδιο ὁμως ἔπραξε, στόν ἴδιο αἰώνα, καί ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας Avitus. Ἔρριξε στό χυτήριο ὅσα χάλκινα ἀγάλματα εἶχαν ἀπομείνει καί ἔκοψε νόμισμα (Ἰωάννης Αντιόχειας, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Paris 1851, IV, 616).

² Πρωτακούστηκε κατά τή Γαλλική Ἐπανάσταση. Ἦταν ἕνας νεολογισμός τοῦ ἐπισκόπου Henri-Baptiste Gregoire, γνωστοῦ ὡς abbe Gregoire, ἀπό τίς ἡγετικές μορφές τῆς Συμβατικῆς. Ὁ Gregoire κατήγγειλε τίς καταστροφές μνημείων καί ἔργων τέχνης πού ἔγιναν κατά τήν Ἐπανάσταση γιά νά ἐξαλειφθεῖ κάθε ἴχνος ἀπό τό παλαιό καθεστῶς, τόν βασιλικό δεσποτισμό καί τή φεουδαρχία.

³ M. Hirmer, *Filnf Jahrtausende Mesopotamien*, Munchen 1962.

Σ' αυτές τις βαρβαροσύνες διακρίθηκε ο Ραμσής Β' ή Σέσωστρις (ΙΔ' αϊ. π.Χ.). Όταν έχτισε τη Ραμσίπολη μετέφερε ολόκληρους ναούς (από τη Μέμφιδα και άλλα κέντρα λατρείας) και πολλά αγάλματα και χάραξε παντού το δικό του όνομα⁴. Ο Αμένοφις Δ' ή Έχνατον (ΙΔ' αϊ. π.Χ.) εξαφάνισε τά αγάλματα και τά σύμβολα όλων των θεών — έσβηνε και τά ονόματά τους — εκτός από τούς ναούς του δικού του θεού, του Άτον. Στόχος του όχι οί άλλοι θεοί αλλά οί έγκόσμιοι εκπρόσωποί τους, τό παντοδύναμο ιερατείο. Καταργώντας τούς άλλους θεούς αποδυνάμωνε τούς ιερείς τους, διασφάλιζε τό μονοπώλιο του Άτον και, φυσικά, τή δική του απόλυτη έξουσία. Τό ιερατείο τής Τέλ-Έλ-Αμάρνα — τής νέας πρωτεύουσας — μέ θεό τόν Άτον και έγκόσμιο κυρίαρχο τόν Αμένοφι, έξουδετέρωσε τό ιερατείο τής Θήβας πού απόμεινε χωρίς ουράνια κάλυψη και προστασία⁵. Κατά τίς κοινωνικές πάλι έξεγέρσεις στήν Αίγυπτο ή λαϊκή όργή στρεφόταν εναντίον των πυραμίδων και των άλλων μνημείων τής απολυταρχίας.

Αλλά και στήν έλληνική αρχαιότητα έχουν επισημανθει περιστάτικά καταστροφής έργων τέχνης για πολιτικούς λόγους. Στά τέλη τής αρχαϊκής έποχης, μετά τόν όστρακισμό του τυραννόφιλου Ίππαρχου Χάρμου, οί Αθηναίοι έλειψαν τόν άνδριάντα του, κατασκεύασαν μεταλλική στήλη και χάραξαν επάνω της νόμο κατά των έχθρών τής πόλης⁶. Για τούς ίδιους λόγους, μέ αξίωση των δημοκρατικών πολιτών, καταστρέφεται τό άγαλμα του τελευταίου βασιλιά τής Κυρηναϊκής Άρκεσιλαου Δ', ύποτελοϋς των Περσών.

Μετά τή μάχη των Πλαταιών οί Έλληνες αφιέρωσαν στον δελφικό Απόλλωνα ένα χρυσό τρίποδα τοποθετημένο πάνω σε χάλκινο κίονα μέ τρικέφαλο περιελισσόμενο δράκοντα⁷. Στή βάση τής κολώνας ό στρατηγός των Σπαρτιατών Πανσανίας χάραξε ένα αλαζονικό επίγραμμα μέ τό όνομά του⁸. Έξοργισμένοι οί άλλοι Έλληνες από τήν αυθάδη μονοπώληση τής νίκης εξαφάνισαν τήν αυτοεγκωμιαστική επιγραφή και χάραξαν στον κίονα τά ονόματα όλων των πόλεων πού συμπολέμησαν κατά των Περσών εισβολέων⁹.

Ο άκρωτηριασμός των μαρμάρινων Έρμών¹⁰ στήν Αθήνα, παραμονές τής εκστρατείας στή Σικελία, ήταν πολιτική πράξη μέ σκοπό τή λαϊκή έξέγερση. Οργανωτής των βανδαλισμών θεωρείται ό Άλκιβιάδης. Κάτι παρόμοιο θά γίνει ύστερα από τρεις περίπου αιώνες και στή Ρώμη. Μιά νύχτα του 99 π.Χ., κάποιος

⁴ Lexikon der Agyptologie, τ. ΣΤ', σ. 905.

⁵ C. Aldred, Echnaton, 1968, σ. 208 κ.έ.

⁶ Λίβιος, ό.π., XXXI, 44.

⁷ Γράφει ό Ηρόδοτος: «Ο τρίπους ό χρύσεος άνετέθη ό επί του τρικαρήνου όφιου του χαλκέου έπιστεώς άγχιστα του βωμού» (ό.π., IX, 81). Και ό Πανσανίας: «Έν κοινῶ δέ άνέθεσαν από έργου του Πλαταιαΐσιν οί Έλληνες χρυσούν τρίποδα δράκοντι επικείμενον χαλκῶ». Τόν είδα μέ τά μάτια μου τόν χάλκινο κίονα, προσθέτει ό περιηγητής. Έλειπε όμως ό «χρυσούς τρίπους». Τόν είχαν άρπάξει «οί Φωκέων ήγεμόνες» (ό.π., X, 13, 9).

⁸ Έλλήνων αρχηγός, επει στρατόν ώλεσε Μήδων, Πανσανίας Φοίβω μνημ' άνέθηκε τόδε.

⁹ Ο χάλκινος κίων θά μεταφερθει από τόν Κωνσταντίνο στήν πρωτεύουσά του και θά στηθει στον Ίππόδρομο.

¹⁰ Στήλες όρθογώνιες μέ τήν κεφαλή του Έρμη στήν κορυφή — «περικόπησαν τά πρόσωπα», γράφει ό Θουκυδίδης. Τίς τοποθετούσαν στις αυλόπορτες των σπιτιών και στους ναούς — «και εν ιδίοις προθύροις και εν ιερείς» (ό.π., ΣΤ', 27-28).

Sextus Titius γκρέμισε, όπως ανιστορεί ο Κικέρων, τα αγάλματα που βρίσκονταν σέ δημόσιους χώρους¹¹. Ήταν προφανώς μιά πρόκληση κατά τής εξουσίας.

Πρίν από τήν ανατροπή και τή συντριβή του μισητού αγάλματος διαδραματιζονταν καταφρονητικές, ύβριστικές και χλευαστικές σκηνές από τό συγκεντρωμένο πλήθος που έκσφενδόνιζε λίθους και λάσπη και πασάλειβε τόν άνδριάντα μέ καπνιά και κάθε λογής άκαθαροσία. Ο Ευσέβιος Καισαρείας περιγράφει τήν ανατροπή αλλά και τή γελοιοποίηση και καταρύπανση μέ ασβόλη, άρχές Δ' αι. μ.Χ., τών προσωπογραφιών και τών άνδριάντων ενός Ρωμαίου αυτοκράτορα, διώκτη του χριστιανισμού, του Γάιου Γαλέριου Μαξιμίνου, «καίσαρος του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους»¹². Πετούσαν μαύρη μπογιά στις πελώριες εικόνες του αυτοκράτορα και τών παιδιών του και καταμαύριζαν τά πρόσωπα, τίς γκρέμιζαν και τίς ποδοπατούσαν, άνέτρεπαν τούς άνδριάντες και τούς κατακερμάτιζαν¹³. Παρόμοιοι βανδαλισμοί συνέβαιναν και στους έλληνιστικούς χρόνους. Άναφέρονται τουλάχιστον έξήντα περιστατικά καταστροφής μνημείων και καλλιτεχνημάτων κατά τή διάρκεια κοινωνικών αναταραχών και επαναστάσεων¹⁴.

Οί Ρωμαίοι αυτοκράτορες θά εφαρμόσουν τήν *memoriae damnatio*, τήν καταδίκη σέ εξάλειψη τής μνήμης μέ συντριβή αγαλμάτων, έπιγραφών κλπ. που τιμούν προσωπικούς έχθρους ή άνταγωνιστές στην εξουσία. Ο Τάκιτος γράφει για προμελετημένη ανατροπή και καταστροφή άνδριάντων¹⁵. Τελικά, μετά τήν ανατροπή και διαπόμπευση τών έχθρικών δοξαστικών καλλιτεχνημάτων, τοποθετούνται στά βάθρα οί άνδριάντες του νέου καίσαρος¹⁶.

Ο Νέρων που διεκδικούσε τήν πρώτη θέση και τή μοναδικότητα σέ όλα — παντοδύναμος στην εξουσία αλλά και πρώτος άθλητής, πρώτος μουσικός κλπ. — δέν περιοριζόταν στην *memoriae damnatio* τών άνταγωνιστών του στους άγώνες. Έδινε έντολή νά ανατρέπουν τούς άνδριάντες τών νικητών και νά τούς πετούν στους άποπάτους, στις *latrines*, όπως γράφει ο Σουητώνιος¹⁷.

Έξαφανίζοντας τό άγαλμα που ταυτιζόταν μέ τή συγκεκριμένη μορφή έσβηναν από τή μνήμη και τό πραγματικό πρόσωπο. Διόρθωναν, πλαστογραφοῦσαν τήν ιστορία, αφαιρούσαν τίς άνεπιθύμητες σελίδες της. Ο Αύγουστος λ.χ.

¹¹ De Oratore, II, 253.

¹² Πέθανε δολοφονημένος στην Ταρσό όπου κατέφυγε μετά τήν ήττα του στη σύγκρουση μέ τόν στρατό του Λικίνιου, συνάρχοντα του Κωνσταντίνου, στην Άδριανούπολη τό 311 μ.Χ.

¹³ Γραφαί τε όσαι εις τιμήν αυτου τε και των αυτου παιδων κατά πασαν άνέκειντο πόλιν, αι μέν εξ ύψους εις έδαφος ριπτούμεναι συνετρίβοντο, αι δέ τής προσόψεως ήχρειούντο σκοτεινῶ χρώματι καταμελανόμεναι, άνδριάντων τε όμοίως όπόσοι εις αυτου τιμήν διανεστήκεσαν, ώσαύτως ριπτούμενοι συνετρίβοντο, γέλωσ και παιδιά τοις ένυβρίζειν και έμπαροινείν έθέλουσιν εκκείμενοι (ό.π., Θ', 22, 2. Βλ. Βιβλ. Έλλ. Πάτ. και Έκκλ. Συγγρ., τ. 20, σ. 80) και *Scriptores Historiae Augustae, Elegabal*, 13, 7.

¹⁴ Dieter Metzler, *BilderstUrme und Bilderfeindlichkeit in der Antike* (στό Martin Warnke, *Bildersturm. Die ZerstOrung des Kunstwerks*, Frankfurt 1988, σ. 15).

¹⁵ *imagines detrahere*.

¹⁶ Τάκιτος, *Historiae*, I, 7, 36.

¹⁷ Νέρων, 24, 1. Τά αγάλματα τών αυτοκρατόρων άνέρχονταν σέ εκατοντάδες. Τό 27 π.Χ. ο Αύγουστος έστειλε στό χυτήριο 80 χάλκινους άνδριάντες του για νά κατασκευασθουν μέ τό μέταλλο αναθήματα στον ναό του Απόλλωνος.

κατέστρεφε συστηματικά τὰ βιβλία τῆς ἱστορίας¹⁸. Απαράλλαχτα ὅπως δύο πε-
ρίπου αἰῶνες πρὶν, τὸ 213 π.Χ. ὁ Κινέζος αὐτοκράτορας Τσί Χουάν-Τί παρέδιδε
στό πῦρ ὅλα τὰ ἱστορικά βιβλία καὶ ἀπαγόρευε τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος
τῆς ἱστορίας ἀπὸ βιβλία πού δὲν εἶχε ἐλέγξει καὶ ἐγκρίνει ὁ ἴδιος. Μὲ ποινή θά-
νάτου¹⁹.

Τὰ κίνητρα τῆς καταστροφῆς ἔργων τέχνης ὑπῆρξαν πάντοτε πολιτικά καὶ
κοινωνικά. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανός, ὁ ἐπιλεγόμενος Παραβάτης, σὲ ἐπι-
στολὴ τοῦ ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια, γράφει ὅτι ἡ λατρεία τῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν
ἀποτελεῖ τὸ πρότυπο γιὰ τὴ λατρεία τῆς ἐγκόσμιας ἐξουσίας. Οἱ πιστοὶ ταυτί-
ζουν τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς θεοὺς, ἐξομοιώνουν τοὺς ἀν-
δριάντες τῶν βασιλιάδων μὲ τοὺς ἴδιους. «Πρέπει νὰ ἀντικρύζουμε τὰ ἱερά καὶ
τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν μὲ σεβασμὸ καὶ εὐλάβεια ὡσάν νὰ βλέπουμε τοὺς ἴδιους
τους θεοὺς»²⁰. Τὰ ἴδια καὶ γιὰ τοὺς βασιλιάδες. Ὅποιος ἀγαπάει τὸν μονάρχη
βλέπει μὲ εὐχαρίστηση καὶ τὸ ἄγαλμά του²¹. Ἐκεῖνοι πού λατρεύουν τοὺς ἀν-
δριάντες τῶν βασιλιάδων προσελκύουν τὴν εὐνοιά τους²².

Ἀναφέρονται καὶ περιπτώσεις ἰδιωτῶν «βανδάλων» πού γιὰ διάφορους λό-
γους κατέστρεψαν κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ἀγάλματα καὶ ἄλλα λατρευ-
τικά μνημεῖα. Πασίγνωστος ὁ Ἡρόστρατος πού τὸ 356 π.Χ. «ἐνέπρησε» τὸν ναό
τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἐφεσο. Θὰ ὑποβληθεῖ σὲ βασανιστήρια καὶ θὰ ἰσχυρισθεῖ
ὅτι μὲ τὴν πράξη τοῦ φιλοδοξοῦσε νὰ κερδίσει τὴν ἀθανασία. Τὸ πιθανότερο
ὅμως εἶναι πὼς ὁ ἐμπρησμὸς εἶχε πολιτικά κίνητρα.

Ὁ Διαγόρας ὁ Μήλιος, ὁ ἐπικαλούμενος Ἄθεος, χρησιμοποίησε ὡς καύσιμη
ὕλη ἓνα ξύλινο ἄγαλμα τοῦ Ἡρακλῆ. Καὶ καθὼς τὸ ξόανο τυλιγόταν στίς φλό-
γες ἔλεγε ὁ Διαγόρας: «Ἐλα, κάνε τώρα τὸν δέκατο τρίτο ἄθλο σου καὶ βράσε τὸ
ζουμί στὴ χύτρα μου!»²³ Κατὰ τὸν Πλίνιο ὁ γλύπτης καὶ φιλόσοφος Ἀπολλόδω-
ρος ὁ Φαληρεὺς (Δ' αἰ. π.Χ.) κατέστρεφε τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν πού ὁ ἴδιος φι-
λοτεχνούσε²⁴. Ἡ πράξη τοῦ κρίθηκε παράλογη — ὁ Πλάτων, στό «Συμπόσιο»
τὸν ἀποκαλεῖ «μανικόν» — ἀλλὰ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στό ἀνικανοποι-
ητο καὶ τὴν τελειομανία τοῦ καλλιτέχνη.

Στά τυραννικά καθεστῶτα τῆς ἀρχαϊκῆς κυρίως ἐποχῆς τὰ μεγαλοπρεπῆ
μνημεῖα καὶ τὰ κολοσσικά ἀγάλματα ἀποτελοῦν ἐπιδεικτικὸ μέσο τῆς ἐξουσίας

¹⁸ Ἐδωσε ἐντολὴ νὰ ρίξουν στὴν πυρὰ 2.000 σιβυλλικούς στίχους (Σουητώνιος, Αὐγουστος, 31, 1).

¹⁹ Στὴν ἐποχὴ μας ἡ ἐξουσία πλαστογραφεῖ μὲ τὰ ἀτιμωτικά τῆς ἔργα τὴν ἱστορία καὶ συχνά θέτει ὑπὸ
διωγμὸν ἢ ἀντιμετωπίζει μὲ τὴ σιωπὴ τὰ βιβλία τῆς ἱστορίας πού ἀποκαλύπτουν τὴ νοθεΐα, τὴν παραμόρ-
φωση καὶ τὴν ἀπόκρυψη τῆς ἀλήθειας.

²⁰ ἀποβλέπειν εἰς τὰ ἱερά τῶν θεῶν καὶ τὰ ἀγάλματα τιμῆς ὁσιότητος σεβόμενος ὥσπερ ἂν εἰ παρόντας
ἑώρα θεοῦς (Ἐπιστ. 89b, 293a).

²¹ ὅστις οὖν ἐστὶ φιλοβασιλεύς, ἡδέως ὄρα τὴν τοῦ βασιλέως εἰκόνα (ὁ.π.294D).

²² Οἱ τῶν βασιλέων θεραπεύοντες εἰκόνας... ἐφέλκονται τὴν εὐνοίαν εἰς ἑαυτούς (ὁ.π., 293 c).

²³ Ἦταν σοφιστῆς καὶ ποιητῆς καὶ καταδικάστηκε τὸ 415 π.Χ. σὲ θάνατο γιὰ ἀσέβεια. Ὁ ἴδιος ἐξομολογιόταν
ὅτι ἐγίνε ἄθεος ὅταν τοῦ ἔκλεψε κάποιος μπροστὰ στὰ μάτια του ἓναν παιάνα καὶ ὕστερα ἀρνήθηκε μὲ
ὄρκο τὴν πράξη τοῦ χωρὶς νὰ τιμωρηθεῖ ἀπὸ τους θεοὺς. Κι' ἀκόμα ὕστερα ἀπὸ τὴ βάρβαρη σφαγὴ τῶν
Μηλιῶν ἀπὸ τους Αθηναίους τὸ 416 π.Χ. Οἱ Αθηναῖοι τὸν εἶχαν ἐπικηρῦξει μὲ τεράστιο ποσό — «ἦν ἀπο-
κτείνῃ τις ὑμῶν Διαγόραν τὸν Μήλιον, λαμβάνειν τάλαντον» (Ἀριστοφάνης, Ὀρνιθες, στ. 1071-1072).

²⁴ Ὁ.π., XXXV, 81.

γιά νά προκαλεῖται στους ὑπηκόους θαυμασμός καί δέος καί νά διαιωνίζεται τό λαμπερό προσωπεῖο τῆς βαρβαρότητας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὡς παραδείγματα αὐτῆς τῆς δόλιας σκηνοθεσίας τίς πυραμίδες τῆς Αἰγύπτου, τά ἀναθήματα τῶν Κυψελιδῶν τῆς Κορίνθου²⁵ καί τήν ἀνέγερση ἀπό τούς Πεισιστρατίδες τοῦ Ὀλυμπείου στήν Ἀθήνα²⁶. Κατά τήν Σταγειρίτη φιλόσοφο ὁ ἡγεμόνας πρέπει νά καλλωπίζει τήν πόλη ὄχι ὡς τύραννος ἀλλά ὡς ἐκπρόσωπός της²⁷.

Ὅλοι οἱ τύραννοι κατέχονται ἀπό τή μανία τοῦ μεγαλειώδους, τοῦ ἐπιδεικτικοῦ, τοῦ κολοσσιαίου. Ἀπό τους φαράω καί τούς Ἀσιάτες μονάρχες ὡς τά ὀλοκληρωτικά καθεστῶτα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Ὁ Trebellius Pollio περιγράφει στήν «Historia Augusta» τά σχέδια γιά ἕνα γιγαντιαῖο ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκράτορα Γαλλιανοῦ (Γ' αἰ. μ.Χ.) πού θά στηνόταν στό Esquiline τῆς Ρώμης — ἕνα παιδί θά μπορούσε νά περάσει ἀπό τό κοῖλο τοῦ σπαθιοῦ του.

Μερικές φορές οἱ βανδαλισμοί πού ἀφανίζουν ἔργα τέχνης εἶναι συνέπεια λαϊκοῦ ξεσηκωμοῦ. Εὐόργητο τό πλῆθος ἐκφράζει κατά τή διάρκεια κοινωνικῆς ἀναταραχῆς ἢ ἐξεγέρσεων τό μῖσος κατά τῶν τυράννων καταστρέφοντας καί ἰσοπεδώνοντας ὅτι θυμίζει τούς δυνάστες του. Ἀνατρέπει καί θρυμματίζει σέ ἀχαλίνωτες ἐκρήξεις ἀγάλματα καί σύμβολα τῆς δεσποτικῆς ἐξουσίας. Ὅπως λ.χ. οἱ Ἀθηναῖοι τούς ἀνδριάντες τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως.

Ἡ ἀγανάκτηση τῶν Ἑλλήνων τῆς Σικελίας γιά τά ἐγκλήματα τοῦ Ρωμαίου ἑπαρχοῦ Verres πού ἀπογύμνωσε ὅλες τίς πόλεις ἀπό τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς ὀδήγησε σέ βίαιες ἀντιδράσεις. Στήν ἀνατροπή ὅλων τῶν ἀνδριάντων του — καί ἦταν ἀμέτρητοι — πού ὑποχρεώθηκαν νά στήσουν, κατά τήν τριετία τῆς δεσποτείας του, μέ δική τους δαπάνη²⁸. Τό ἴδιο ἀκριβῶς γινόταν σέ ὅλες τίς κατακτημένες χῶρες. Οἱ τυραννικοί καί ἀρπακτικοί Ρωμαῖοι διοικητές μπορούσαν νά ἀποστομώσουν τούς κατηγορούς τους δείχνοντας τούς ἀνδριάντες τους πού δέσποζαν σέ ὅλες τίς πόλεις τῆς ἐπικράτειάς τους, καθώς καί τούς ἐτήσιους λατρευτικούς πανηγυρισμούς²⁹. Φρόντιζαν μάλιστα νά χαράσσονται στά βάθρα τῶν ἀνδριάντων τά ὀνόματα τῶν τοπικῶν ἐκπροσώπων ὅλων τῶν τάξεων γιά νά τούς καθιστοῦν συνενόχους καί νά νομιμοποιοῦν τίς κακουργίες τους³⁰.

Ὁ Verres ἀξίωσε ἀπό τους Ἑλληνες τῶν Συρακουσῶν νά στήσουν ὄχι μόνο τόν δικό του ἀνδριάντα ἀλλά καί τοῦ πατέρα του καί τοῦ γιοῦ του³¹.

²⁵ Ἐννοεῖ τό κολοσσικό χρυσό ἀγαλμα τοῦ Διός, τή λάρνακα τοῦ Κύπελου στήν Ὀλυμπία καί διάφορα ἄλλα ἐπιβλητικά ἀναθήματα στους Δελφούς.

²⁶ Ἡ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός ἄρχισε τόν ΣΤ' αἰ. π.Χ. ἐπί τυραννίας τῶν Πεισιστρατιδῶν ἀλλά ἡ ἀποπεράτωση ἐγίνε ὕστερα ἀπό ἐξήμισιο περίπου αἰῶνες, ἐπί Ἀδριανοῦ (Πολιτικά, 1313, 21).

²⁷ δεῖ καί κοσμεῖν τήν πόλιν ὡς ἐπίτροπον ὄντα καί μὴ τύραννον (ὀ.π., 1314, 37).

²⁸ Οἱ σικελικῆς πόλεις πλήρωσαν συνολικά γιά τούς ἀνδριάντες τοῦ Verres δύο ἑκατομμύρια σιστέριους μέ εἰδική εἰσφορά.

²⁹ Ὁ Verres ἐξανάγκασε τούς Ἑλληνες τῆς Σικελίας νά καθιερώσουν τά «Βέρρια», ἐτήσια ἐορτή πρὸς τιμὴν τοῦ δυνάστη τους.

³⁰ Κικέρων, Actio, II, 168.

³¹ Ὁ.π., II, 145.

Ἐκεῖνος ἔφιππος, ὁ γιός ὀλόγυμνος. Τόν «τίμησαν» ἐπίσης μέ ἀψίδα θριάμβου (Fornix)³². Ἀλλά ὅταν τερματίσθηκε ἡ ἐφιαλτική θητεία του οἱ Ἕλληνες ξεσηκώθηκαν καί γκρέμισαν ὅλους τούς ἀνδριάντες. Σ' αὐτή τήν παλλαϊκή ἐξέγερση ἀναφέρεται ὁ Κικέρων στό κατηγορητήριο: «Στήν ἴδια του τήν ἐπαρχία γκρεμίστηκαν ὁμόφωνα ἀπό τό πλῆθος ὅλοι οἱ ἀνδριάντες του πού εἶχαν στηθεῖ σέ δημόσιους χώρους καί ἱερά³³. Εἶναι κάτι πρωτόγνωρο, δικαστές, γιά τούς Σικελούς καί ὅλους τούς Ἕλληνες, κάτι τερατώδες. Δέν θά πίστευα ποτέ ὅτι μεταχειρίσθηκαν ἔτσι τά ἀγάλματα, ἄν δέν τά ἔβλεπα ὁ ἴδιος ξεριζωμένα ἀπό τά βάρθρα καί γκρεμισμένα καταγῆς. Δέν θά τό πίστευα ἐπειδή γνωρίζω πώς οἱ Ἕλληνες στήνουν ἀνδριάντες μόνο γιά πρόσωπα πού τιμοῦν»³⁴.

Οἱ κάτοικοι τοῦ Ταυρομένιου ἀνέτρεψαν τόν ἀνδριάντα τοῦ Verres ἀλλά ἄφησαν τό βάρθρο ἀνέγγιχτο γιά αἰώνια κατασχύνη. Στήν Ἀγορά τῆς Τυνδαρίδος ὑπῆρχε ἔφιππος ἀνδριάς τοῦ ἐπαρχου. Οἱ κάτοικοι γκρέμισαν τόν ἀναβάτη καί ἄφησαν τό ἄλογο γιά τούς ἴδιους λόγους. Στίς Συρακοῦσες ξεχύθηκε σύσσωμος ὁ λαός στούς δρόμους γιά νά ἀναποδογυρίσει τούς ἀνδριάντες τοῦ τυράννου πού εἶχαν στηθεῖ στά κυριότερα σημεῖα τῆς πόλης, μπροστά σέ ναούς καί ἱερά.

Δέν ἦταν ἡ πρώτη φορά πού καταστρέφονταν ἀπό Ἕλληνες ἀγάλματα ξένων δυναστῶν. Ὁ ἀνθύπατος τῆς Μακεδονίας L. Calpurnius Piso ἐξανάγκασε τούς κατοίκους τοῦ Δυρραχίου νά τόν τιμήσουν μέ μεγαλοπρεπῆ ἀνδριάντα. Μόλις ἐγκατέλειψε τήν ἐπαρχία, ὁ λαός τῆς πόλης τόν γκρέμισε ἀμέσως σέ ἓνα ἄγριο ξέσπασμα ὀργῆς³⁵.

ΜΕ ΠΥΡ ΚΑΙ ΣΙΔΗΡΟΝ ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΑΦΑΝΙΖΟΥΝ ΚΛΑΣΣΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΑΓΑΛΜΑΤΑ

Ἡ πρώτη διατύπωση μομφῆς γιά τίς καταστροφές ἔργων τέχνης ἔγινε ἀπό τόν Κικέρωνα, κατήγορο στή «δίκη» τοῦ Ρωμαίου κυβερνήτη τῆς Σικελίας, τό 69 π.Χ. Ὑστερα ἀπό 459 χρόνια ὁ σοφιστής Λιβάνιος σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα, καταγγέλλει ὅτι οἱ χριστιανοὶ μοναχοὶ κατέστρεψαν ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἔργο τοῦ Φειδία, μ' ὅλο πού δέν ἦταν λατρευτικὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ ἔργο τέχνης³⁶.

Μετά τή ρωμαϊκὴ θεομηνία πού σάρωσε τούς ἑλληνικοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς ἐπέρχεται ὁ χριστιανικὸς τυφώνας, νέα συμφορὰ γιά τά ἀνεπανάληπτα δημιουργήματα τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ. Πραγματικά, οἱ τρομακτικότεροι βανδαλισμοὶ κατὰ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων καί ἔργων τέχνης θά διαπραχθοῦν μετὰ τήν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ σέ Ἀνατολή καί Δύση. Οἱ

³² Ὁ.π., II, 154.

³³ per vim et per universam multitudinem deicerentur.

³⁴ Ὁ.π., II, 158.

³⁵ Κικέρων, In L. Pisonem, XXXIV.

³⁶ Oratio pro templis, 22.

καταστροφές τῶν κατακτητικῶν ἐκστρατειῶν καί τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων ἀπό Πέρσες, Ρωμαίους, Φράγκους, Ὀθωμανούς εἶναι ἀσήμαντες ἂν συγκριθοῦν μέ τόν ἀφανισμό τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν στούς πρώτους πέντε χριστιανικούς αἰῶνες. Πῦρ καί σίδηρος γιά τούς ἀρχαίους ναούς καί τά ἀγάλματα, γιά τά κλασσικά κείμενα καί τίς βιβλιοθήκες. Ἦταν οἱ χειρότεροι βανδαλισμοί τῆς ἱστορίας. Ἡ πολιτική καί ἡ ἐκκλησιαστική ἐξουσία δέν στάθηκε ἱκανή νά διαχωρίσει τή θρησκευτική πίστη ἀπό τήν πνευματική καί καλλιτεχνική δημιουργία. Ἡ ἀπόρριψη τῆς παλαιᾶς θρησκείας συνακολουθεῖται ἀπό τόν διωγμό καί τόν ὄλεθρο τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Μέ ἐντολή ἢ συνέργεια τῶν ἡγεμόνων τοῦ κράτους καί τῆς ἐκκλησίας, οἱ νεοπροσῆλυτοι χριστιανοί συντρίβουν μέ σφύρες ἢ πυρπολοῦν ἔργα τέχνης, γκρεμίζουν μνημεῖα, ρίχνουν στό χυτήριο τά χρυσᾶ καί ἀργυρᾶ καλλιτεχνήματα.

Οἱ ἀρχαῖοι ναοί, ὅταν δέν κατεδαφίζονται ἢ δέν κατερειπώνονται μέ τήν ἀφαίρεση τῆς στέγης, μετατρέπονται σέ χριστιανικές ἐκκλησίες. Ἀλλά ὄχι ὅλες. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ προορισμός τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ τεμένους δέν ἦταν ἡ συγκέντρωση πιστῶν στό ἐσωτερικό ἀλλά ἡ ἐκπλήρωση ὀρισμένων θρησκευτικῶν τελετουργιῶν. Περιορισμένος ὁ χώρος δέν ἐπαρκοῦσε γιά μεγάλη σύναξη, γιά λειτουργίες καί κηρύγματα. Σέ χριστιανικούς ναούς θά διαμορφωθοῦν κυρίως οἱ βασιλικές, τά ὀρθογώνια ρωμαϊκά ἀρχιτεκτονήματα μέ τίς ἐσωτερικές στοές καί τά κλίτη.

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ δέν ἔγινε παντοῦ μέ ἐλεύθερο καί εἰρηνικό ἐνστερνιασμό τῶν νέων θρησκευτικῶν ἰδεῶν ἀλλά καί μέ βίαιη παρέμβαση τῆς ἐξουσίας, μέ τρομοκρατία καί ὠμότητες, τό ἴδιο ἀποτρόπαιες μέ τίς ρωμαϊκές κακουργίες ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Τό πέρασμα ἀπό τή μιά θρησκεία στήν ἄλλη συνοδεύεσταν ἀπό ἀναστατώσεις καί κρίσεις, κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, ἠθικές μέ θύματα τά μνημεῖα ἑνός περίλαμπρου πολιτισμοῦ. Ἐπιβάλλεται γι' αὐτό μιά σύντομη ἐπισκόπηση τῆς μεγάλης Ἀλλαγῆς πού σημειώθηκε στούς πρώτους μεταχριστιανικούς αἰῶνες καί μιά περιγραφή τοῦ δραματικοῦ σκηνικοῦ.

Ἡ μελέτη τῶν πηγῶν ὀδηγεῖ στή θλιβερή διαπίστωση ὅτι οἱ θησαυροί τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ πού εἶχαν διασωθεῖ ἀπό τή ρωμαϊκή διαρπαγή ἀντιμετώπισαν τό καταστροφικό χριστιανικό μένος σέ Ἀνατολή καί Δύση. Οἱ συμφορές πού προκάλεσε τό χριστιανικό ἱερατεῖο ξεπερνοῦσαν συχνά τά δεινά πού ἐπέφεραν οἱ βαρβαρικές ἐπιδρομές. Χωρίς τόν καταστροφικό ζῆλο τῆς νέας ἐξουσίας — πολιτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς — τά ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαίας τέχνης θά ἔλαμπαν ἀκόμα ἀκέραια — μέ τή φθορά πού ἐπιφέρουν ὁ χρόνος καί τά φυσικά στοιχεῖα — καί ὅλα τά ἔργα τῶν ἀρχαίων διανοητῶν θά ἐπιζοῦσαν, κτῆμα τῆς ἀνθρωπότητας.

Σέ ἀντίθεση μέ τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο, πού ὄχι μόνο ἀνεχόταν τίς ξένες λατρεῖες ἀλλά υἰοθετοῦσε ἀλλόφυλες θεότητες — δέν ὑπῆρχε ἄλλωστε οὔτε δογματικό πλαίσιο οὔτε ἐξουσία τοῦ ἱερατεῖου — οἱ χριστιανοί ἀρχηγοί καί ἱεραπόστολοι ἐπέδειξαν πνεῦμα φανατισμοῦ καί ἀδιαλλαξίας πού ὀδηγοῦσε

συχνά σέ ἐξόντωση τῶν ἀντιφρονούντων καί ἐξαφάνιση τῶν θρησκευτικῶν τους συμβόλων. Ἀκολουθοῦσαν τήν ἐβραϊκή παράδοση τῆς ἰδεολογικῆς μονοκρατορίας. Ὁ προφήτης Ἡλίας, μέ θεϊκή ἐντολή, θανατώνει τούς ἱερεῖς τοῦ Βάαλ, θεοῦ τῶν Φοινίκων καί τῶν Χανααναίων. «Καί εἶπεν Ἡλιοῦ πρὸς τόν λαόν· συλλάβατε τούς προφήτας τοῦ Βάαλ, μηδεὶς σωθήτω ἐξ αὐτῶν· καί συνέλαβον αὐτούς, καί κατάγει αὐτούς Ἡλιοῦ εἰς τόν χεῖμαρρον Κισσῶν καί ἔσφαξεν αὐτούς ἐκεῖ»³⁷. Οἱ Ἕλληνες ὅμως εἶχαν ἐντάξει τόν Βάαλ στόν δικό τους θρησκευτικό κύκλο ταυτίζοντάς τον μέ τόν Κρόνο καί τόν Δία.

Στούς πρώτους τρεῖς αἰῶνες ὁ χριστιανισμός θά παραμείνει μειοψηφία στόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο. Τό ρεῦμα θά δυναμώσῃ ὅταν θά ἀνακηρύξῃ ὁ Κωνσταντῖνος τόν χριστιανισμό ἐπίσημη θρησκεία τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὡστόσο ἡ νέα θρησκεία δέν διαδόθηκε μέ τόν ἴδιο ρυθμό σέ ὅλα τά κοινωνικά στρώματα καί σέ ὅλες τίς περιοχές. Εἶχε θερμές ἀπηχῆσεις περισσότερο στούς ἑλληνόφωνους πληθυσμούς παρά στούς Λατίνους³⁸, περισσότερο στά ἀστικά κέντρα³⁹ παρά στίς ἀγροτικές περιοχές⁴⁰, περισσότερο στίς κατώτερες καί μεσαῖες τάξεις παρά στίς ἰσχυρές καί προνομιούχες.

Οἱ κάτοικοι τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν, πιστοί πάντοτε στίς παραδόσεις, ἀντιστέκονται ἐμμένοντασ στήν πατροπαράδοτη πίστη καί ἰδεολογία. Ἀκόμα καί στόν ἕκτο καί ἕβδομο αἰῶνα ἡ παλαιά λατρεία ἦταν ἀκόμα ζωντανή στούς ἀγροτικούς πληθυσμούς πού θεωροῦσαν τούς ἀρχαίους θεούς προστάτες τῆς παραγωγῆς, τῶν κοπαδιῶν καί τῆς ὑγείας.

Ἡ ἀγροτική μάζα ἦταν ἀδρανῆ καί παθητική μ' ὅλο πού τήν ἀπομυζοῦσαν ἡ κρατική ἐξουσία καί οἱ φεουδάρχες. Ὑποτασσόταν χωρὶς ἀντίσταση στούς δυνάστες τῆς. Τό 90% τῶν αὐτοκρατορικῶν πόρων ἐπί ρωμαϊοκρατίας προερχόταν ἀπό τούς ἀγροτικούς φόρους, καί τά πλούτη τῶν ἀνώτερων τάξεων ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῶν δουλοπάροικων στίς γαιοκτησίες.

Σπανιότατες οἱ ἐξεγέρσεις πληθυσμῶν τῆς ὑπαίθρου. Ὄταν στόν Δ' αἰῶνα ἀπαγορεύθηκε ἡ ἀρχαία λατρεία καί διατάχθηκε τό κλείσιμο ἢ ἡ κατεδάφιση τῶν ναῶν καί ἡ καταστροφή τῶν ἀγαλμάτων, σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἐκδηλώθηκε δυναμική ἀντίδραση στίς ἐπιδρομές κατὰ τῶν ἱερῶν. Ἡ διείδρυση τοῦ χριστιανισμοῦ στόν ἀγροτικό κόσμο θά προχωρήσῃ μέ ἀργούς ρυθμούς καί θά ὀλοκληρωθεῖ στόν Ζ' αἰῶνα.

Ἐπειδή δέν ὑπῆρχαν στίς ἀγροτικές περιοχές συμπαγεῖς πληθυσμοί γιά νά προβάλουν ἀντίσταση⁴¹, οἱ χριστιανοί ἱεραπόστολοι, μέ τίς ἔνοπλες ἀκολουθίες

³⁷ Βασιλειῶν, Γ', ΙΗ', 40.

³⁸ Ἐπειδή οἱ πρῶτοι ἱεραπόστολοι ἦταν ἑλληνόφωνοι.

³⁹ Τά κηρύγματα γίνονταν σέ συγκεντρώσεις τῶν πόλεων.

⁴⁰ Στήν Ἀνατολή οἱ ἀνθρώποι τῆς ὑπαίθρου μιλοῦσαν συνήθως τοπικές διαλέκτους καί ἦταν δύσκολη ἡ ἐπικοινωνία.

⁴¹ Ἀντίθετα, στά ἀστικά κέντρα, οἱ προλετάριοι, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ συμβολή τους στήν κρατική οἰκονομία ἦταν ἀσήμαντη, ἀντιστέκονταν στήν καταπίεση, ὕψωναν φωνή διαμαρτυρίας στά θέατρα, στόν ἵπποδρομο, στίς δημόσιες συγκεντρώσεις, τελετές καί πανηγυρισμούς, κατέβαιναν σέ διαδηλώσεις προκαλώντας βίαιη ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ. Καί μάλιστα στρατοῦ μισθοφόρων, στήν πλειοψηφία τούς εἰδωλολατρῶν!..

τους, κατέστρεφαν κατά τις προσηλυτιστικές εκστρατείες όλα τὰ σύμβολα τῶν ἀλλόθρησκων. Κατακρήμνιζαν τὰ ἱερά, ἐστίες λατρείας ἀπό γενιά σέ γενιά, τρομοκρατοῦσαν τούς γεωργούς, ἐρήμωναν τήν ὑπαιθρο, σκόρπιζαν τήν ἀπόγνωση, προκαλοῦσαν κοινωνική ἀναστάτωση καί οικονομική κρίση. Ἐπεφτε ἡ παραγωγή, περιορίζονταν τὰ κρατικά ἔσοδα, στέρευε ἡ κυριότερη πηγή φορολογίας.

Τίς τραγικές συνέπειες τῶν χριστιανικῶν ἐπιδρομῶν στίς ἀγροτικές περιοχές καταγγέλλει ὁ Λιβάνιος στήν περίφημη ἐπιστολή του πρὸς τόν Θεοδόσιο Α΄. Σαρώνουν τὰ πάντα σάν ἀφηνιασμένοι χείμαρροι καί ἐρημώνουν τήν ὑπαιθρο. Οἱ ναοί, αὐτοκράτορά μου, εἶναι κτίσματα τῶν ἀγρῶν, ἡ ψυχὴ τους. Αὐτές οἱ ἀγριότητες ἀφανίζουν τούς γεωργούς, τούς ἐξαθλιώνουν καθὼς χάνουν τό θάρρος τους. Καί τό ἀποτέλεσμα: ξεπέφτουν οἱ χωρικοί, χάνει τό δημόσιο⁴².

Οἱ τοπικές ἐκκλησιαστικές Ἀρχές στρέφονταν ἐναντίον τῶν ἀνυπεράσπιστων καλλιεργητῶν καί χάλκευαν ψευδεῖς κατηγορίες γιά τή δήμευση τῶν ἀγρῶν τους. Ἀπό τή μιὰ μεριά οἱ ἐργατικές μέλισσες, γράφει ὁ Λιβάνιος, κ' ἀπό τήν ἄλλη οἱ κηφῆνες. Ἐπιχειροῦν τόν βίαιο προσηλυτισμό, εἰσορμοῦν στά χωριά καί μέ τό πρόσχημα τοῦ «σωφρονισμοῦ» ἐπιδίδονται σέ ληστεῖες⁴³.

Αὐτές οἱ βαρβαρότητες προκάλεσαν συσπειρώσεις καί ἀντίσταση τῶν γεωργικῶν πληθυσμῶν. Ἀνησυχώντας ἡ ἐκκλησιαστική ἡγεσία ἀπευθύνεται στήν αὐτοκρατορική ἐξουσία καί εἰσηγεῖται τόν βίαιο προσηλυτισμό τῶν ἀγροτῶν. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος καλεῖ τούς γαιοκτήμονες τοῦ Βυζαντίου νά ἐκχριστιανίσουν τούς δουλοπάροικους καί κολήγους στά φέουδά τους, νά προσλάβουν ἱερεῖς καί νά χτίσουν ἐκκλησίες⁴⁴. Ὁ διαβόητος Ἰωάννης τῆς Ἐφέσου (ΣΤ΄ αἰ.) καυχίεται ὅτι κατά τήν προσηλυτιστική του ἐκστρατεία — μέ τήν τρομοκρατία καί τό κνοῦτο — βάφτισε 70.000 εἰδωλολάτρες⁴⁵. Στή Δύση, ὁ πάπας Γρηγόριος, ὁ ἐπιλεγόμενος Μέγας (Ε΄ αἰ.), διαπίστωσε ὅτι στή Σαρδηνία οἱ χωρικοὶ δωροδοκοῦσαν, καταβάλλοντας ἕνα εἶδος φόρου, τόν κυβερνήτη τοῦ νησιοῦ, γιά νά συνεχίζον ἀνενόχλητοι τήν παραδοσιακὴ τους λατρεία⁴⁶.

Συχνά ἡ πολιτική καί ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία ἐξαπέλυε ἀγριους διωγμούς κατά τῶν πιστῶν τῆς παλαιᾶς θρησκείας ἐπιστρατεύοντας τή συκοφαντία. Ἐπειδὴ ἀπαγορεύονταν, μέ διάταγμα τοῦ Κωνσταντίνου, οἱ θυσίες στά ἱερά μέ τήν ἀπειλὴ δήμευσεως περιουσιῶν, πολλοὶ χριστιανοί, ὅπως γράφει ὁ Λιβάνιος, κατέφευγαν σέ ψευδεῖς καταγγελίες γιά νά ἐνοχοποιηθοῦν τούς ἀγρότες.

⁴² χωροῦσι τοίνυν διά τῶν ἀγρῶν ὥστερ χείμαρροι κατασύροντες διά τῶν ἱερῶν τούς ἀγρούς. Ὅτου γάρ ἂν ἱερόν ἐκκόψωσιν ἀγροῦ, οὗτος τετύφλωται τε καί κεῖται καί τέθνηκε· ψυχὴ γάρ, ὦ βασιλεῦ, τοῖς ἀγροῖς τὰ ἱερά προοίμια τῆς ἐν τοῖς ἀγροῖς κτίσεως γεγεννημένα καί διά πολλῶν γενεῶν εἰς τούς νῦν ὄντας ἀφιγμένα... τούτου δέ ὄντος τοιοῦτον πενέστερος μὲν ὁ γεωργός, ἐν βλάβῃ δέ ὁ φόρος (Λόγοι, XXX, Πρὸς Θεοδόσιον τόν Βασιλέα, Ὑπὲρ τῶν Ἱερῶν (ἐκδ. R. Foerster, Λειψία 1906).

⁴³ οἱ μὲν γάρ ταῖς μέλιτταις, οἱ δέ τοῖς κηφῆσιν εὐόκασιν. Καί ἀκούσωσιν ἀγρόν ἔχει τί τοῦ ἀρπαθῆναι δυναμένων, εὐθύς οὗτοι ἐν θυσίαις τε ἐστί καί δεινά ποιεῖ καί δὴ στρατείας ἐπ' αὐτόν και πάρεσιν, οἱ σωφρονισταί, τοῦτο γάρ το ὄνομα τίθενται ταῖς ληστεῖαις (ὁ.π., XXX 12)

⁴⁴ Ὁμιλία, XVIII, 4.

⁴⁵ Ἰωάννης Ἐφέσου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, 36.

⁴⁶ Ἐπιστολές, IV 23, 25-27, V 38, IX 204.

Μαζεύονταν οί γεωργοί για νά διασκεδάσουν καί ἔσφαζαν ἕνα ἀρνί ἢ ἕνα μοσχάρι. Ἀμέσως οί χριστιανοί τούς κατηγοροῦσαν ὅτι «ἔθυσαν», ὅτι ἔκαναν εἰδωλολατρική θυσία παραβιάζοντας τόν αὐτοκρατορικό νόμο⁴⁷. Ἄν μάλιστα τραγουδοῦσαν ἀντιμετώπιζαν τή βαρεία κατηγορία ὅτι ἀνέμελπαν ὕμνους στούς ἀρχαίους θεούς⁴⁸.

Τά οἰκονομικά συμφέροντα πού διακυβεύονταν καί οί ἀναπότρεπτες κοινωνικές ἀναταραχές ἔπαιζαν πρωταρχικό ρόλο στήν ἀναμέτρηση τῶν δύο θρησκευιῶν καί ὑποδαύλιζαν τούς βανδαλισμούς. Αὐτή τήν πλευρά τῶν ἀντιθέσεων — τά οἰκονομικά συμφέροντα — ἀποκαλύπτει ἡ ἐχθρότητα πού ἀντιμετώπισε ὁ ἀπόστολος Παῦλος κατά τήν προσηλυτιστική του περιοδεία στή Μ. Ἀσία. Στήν Ἐφεσο ξεσηκώθηκε μέγα πλῆθος καί ἐμπόδισε τήν εἴσοδό του στό θέατρο. Γιατί; Κάποιος Δημήτριος «ἀργυροκόπος» πού διατηροῦσε βιοτεχνία κατασκευῆς ὁμοιωμάτων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καί ἀπασχολοῦσε μέγαλον ἀριθμό τεχνιτῶν, συγκέντρωσε τούς ἐργαζόμενους καί τούς προειδοποίησε ὅτι κινδυνεύουν νά μείνουν ἀνεργοί, ἂν ἐπικρατήσῃ ὁ χριστιανισμός⁴⁹. Τό ἱερό τῆς Ἐφέσου θά σβῆσει καί θά δυστυχήσουμε. Ἡ πόλη ἀναστατώθηκε. «Ἀκούσαντες δέ καί γενόμενοι πλήρεις θυμοῦ ἔκραζον λέγοντες: Μεγάλη ἡ Ἀρτεμις Ἐφέσου». Ξεσηκώθηκαν οί κάτοικοι «καί ἐπλήσθη ἡ πόλις ὅλη συγχύσεως· ὤρμησαν δέ ὁμοθυμαδόν εἰς τό θέατρον»⁵⁰.

Ὁ Λιβάνιος, στήν ἐκκλησίη του πρὸς τόν αὐτοκράτορα Θεοδοσίον γιά προστασία τῶν ἀρχαίων μνημείων καί ἔργων τέχνης ἀπό τίς βαρβαρότητες τῶν χριστιανῶν, ὑπενθυμίζει τούς διωγμούς τῶν ἀλλόθρησκων ἱερῶν ἀπό τόν Κωνσταντῖνον. Δέν περιορίσθηκε στίς βεβηλώσεις καί ἀνατροπές βωμῶν καί στόν ἐμπρησμό καί τό κλείσιμο τῶν ἀρχαίων ἱερῶν⁵¹ ἀλλά καί μετέτρεψε ναούς σέ πορνεία⁵². Καταγγέλλει ἐπίσης ὅτι ὁ διωγμός τῆς παλαιᾶς θρησκείας εἶχε ταπεινά ἐλατήρια. Ἀπέβλεπε δηλαδή στήν ἀρπαγή τῆς περιουσίας τῶν ἀρχαίων ναῶν καί διανομή τῆς στούς εὐνοούμενους τῆς ἐξουσίας⁵³.

Οἱ ἱεράρχες καί ἱεραπόστολοι ἐμπνέονταν στό μένος τους κατά τῶν ἀγαλμάτων καί ἔργων τέχνης τῆς παλαιᾶς θρησκείας ἀπό τήν ἰδεολογία τῆς ἐβραϊκῆς λατρείας πού καταδίκασε τά «εἰδῶλα», τόν ἀνθρωπομορφισμό, τήν ἀναπαράσταση μορφῶν σέ ἄψυχη ὕλη. «Ἐπικατάρατος πᾶς ἄνθρωπος ὅς ποιήσει γλυπτόν καί χωνευτόν, βδέλυγμα Κυρίῳ ἔργον χειρῶν τεχνίτου»⁵⁴. Παραμερίζοντας τή διδασκαλία τῆς εὐαγγελικῆς ἀγάπης, τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καί τῆς

⁴⁷ εἰ δέ τινές συνελθόντες εἴ τι φαιδρὸν χωρίον μόσχον ἢ πρόβατον ἢ ἄμφω θύσαντες τά μὲν ἐψήσαντες τά δέ ὀπτήσαντες κατακλιθέντες ἐπὶ τῆς γῆς ἔφαγον, οὐκ οἶδ' εἴ τινας οὗτοι παρέβαινον τόν νόμον (ὁ.π., 17).

⁴⁸ Ὁ.π., 18.

⁴⁹ Ἄνδρες ἐπίστασθε ὅτι ἐκ ταύτης τῆς ἐργασίας ἡ εὐπορία ὑμῶν ἐστὶ· καί θεωρεῖται καί ἀκούετε ὅτι οὐ μόνον Ἐφέσου ἀλλὰ σχεδόν πάσης τῆς Ἀσίας ὁ Παῦλος οὗτος πείσας μετέστησε τόν ὄχλον, λέγων ὅτι οὐκ εἰσι θεοὶ οἱ διὰ χειρῶν γινόμενοι.

⁵⁰ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ιθ', 21-30.

⁵¹ βωμούς ἐφῆκε λακτίζουσιν ἀνατρέπειν, ἱερά δέ καί νεῶς τούς μὲν ἐκλείσει, τούς δέ κατέκαυσε.

⁵² τούς δέ βεβήλους ἀποφήνας πόρνοις ἐνοικεῖν ἔδωκε (Λόγος ὑπὲρ τῶν ναῶν, XVII, 7).

⁵³ Καί τῶν ἱερῶν τόν πλοῦτον εἰς τούς ἀσελγεστάτους μεμερισμένον (ὁ.π., XVIII, 23).

⁵⁴ Δευτερονόμιον, ΚΖ', 15.

ἀλληλεγγύης, ἐπικαλοῦνται τὴν μῆνιν τοῦ ἰουδαϊκοῦ θεοῦ κατὰ τῶν λατρευτικῶν ἀντικειμένων τῶν ἄλλων θρησκειῶν, τίς ἀρές τῶν προφητῶν καὶ τίς ἀγριότητες τῶν ἐγκόσμιων ἡγεμόνων. «Καὶ ἐλάλησε Κύριος»: Ἀφανίστε ὅλα τὰ ἀγάλματα ἀπὸ μέταλλο καὶ λίθο⁵⁵. «Καὶ ἐγένετο λόγος Κυρίου»: Νά συντριβοῦν ὅλα τὰ γλυπτὰ τῆς Σαμάρειας, νά καταστραφοῦν οἱ εἰκόνες καὶ τὰ ἀγάλματα⁵⁶. «Τάδε λέγει Κύριος. Καταθρυμμάτισε καὶ λίχνισε τὰ ἐπιχρυσωμένα καὶ ἐπάργυρα ἀγάλματα καὶ πέταξέ τα σάν κοπριά»⁵⁷.

Καὶ ἡ φωνὴ τοῦ Ἡσαΐα: Τὰ ἀγάλματα νά πελεκηθοῦν ὅπως τὰ δέντρα στό δάσος⁵⁸. Ὅλα τὰ ἀγάλματα στή φωτιά. Γιατί δέν εἶναι θεοὶ ἀλλὰ χειροποίητα ἀντικείμενα, ξύλα καὶ πέτρες⁵⁹. «Λέγει Κύριος Σαβαώθ: Θά ἐξαφανίσω ἀκόμα καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀγαλμάτων, γιὰ νά σβήσουν ὀλότελα ἀπὸ τὴ μνήμη»⁶⁰. Δέν θά καταστραφοῦν μόνο τὰ ἀγάλματά σας ἀλλὰ καὶ οἱ θεοὶ σας⁶¹. Ὁ βασιλιάς Ἰωσίας ἀναλαμβάνει ἐκστρατεία ἀφανισμοῦ τῶν ἀλλόθρησκων λατρευτικῶν συμβόλων. Γκρεμίζει τοὺς βωμούς, κόβει τὰ ἱερά ἄλση, θερίζει καὶ τσακίζει τὰ ἀγάλματα, καίει τὰ ὀστᾶ τῶν ἱερέων στοὺς βωμούς, κονιορτοποιεῖ τὰ γλυπτὰ⁶². Ἕνας ἄλλος βασιλιάς, ὁ Ἀσά, γκρέμισε τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀστάρτης⁶³.

Οἱ ἱεραπόστολοι τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων καλλιεργοῦσαν τὸ μῖσος ἀλλὰ καὶ τὸν τρόμο γιὰ τὴν παλαιὰ θρησκεία καὶ τὰ σύμβολά της. Διαβεβαίωσαν τοὺς πιστοὺς ὅτι τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν ἔκρυβαν ἐπικίνδυνους δαίμονες. Ταύτιζαν μάλιστα τὴν εἰδωλολατρία μὲ τὴν κλασσικὴ παιδεία. Μὲ ἀποτέλεσμα πολλοὶ χριστιανοὶ νά ἀπορρίπτουν μὲ ἀποστροφή τὸν προγονικὸ πολιτισμὸ, τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῶν τεχνῶν. Ὅποιος μελετοῦσε τὰ ἀρχαῖα κείμενα ἔπαιζε μὲ τὴ φωτιά...

Θά ἦταν ἀσφαλῶς δυνατὸ, τὸ πέρασμα στή νέα θρησκεία νά συντελεσθεῖ εἰρηνικὰ μὲ μιὰ σύνθεση καὶ προσαρμογὴ, μὲ ἐνσωμάτωση τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων τοῦ παρελθόντος καὶ ἔνταξη τῆς κλασσικῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς προσφορᾶς της στό νέο ἰδεολογικὸ πλαίσιο. Ἀλλὰ ἀντὶ ὁ χριστιανισμὸς νά ἐνστερνισθεῖ καὶ νά ἀξιοποιήσῃ τὴν ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ παράδοση καὶ τίς ἠθικὲς της ἀξίες τόσο συγγενικὲς μὲ τὴν εὐαγγελικὴ διδασκαλία τῆς ἀγάπης, ὑποδαύλισε τὴν ἀπέχθεια καὶ ἀπέκοψε τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τὸν πνευματικὸ

⁵⁵ καὶ ἐξαιρεῖτε τὰς σκοπιάς αὐτῶν καὶ πάντα τὰ εἰδωλα τὰ χωνευτὰ αὐτῶν ἀπολεῖτε αὐτὰ καὶ πάσας τὰς στήλας αὐτῶν ἐξαρεῖτε (Ἀριθμοί, ΛΓ', 52).

⁵⁶ καὶ πάντα τὰ γλυπτὰ αὐτῆς κατακόψουσι... καὶ πάντα τὰ εἰδωλα αὐτῆς θήσομαι εἰς ἀφανισμόν (Μιχαίας, Α', 7).

⁵⁷ καὶ ἐξαρεῖς τὰ εἰδωλα τὰ περιηργυρωμένα καὶ τὰ περικεχρυσωμένα λεπτὰ ποιήσεις καὶ λικμήσεις... καὶ ὡς κόπρον ὤσεις αὐτὰ (Ἡσαΐας, ΛΖ', 19).

⁵⁸ καὶ τὰ εἰδωλα αὐτῶν ἐκκεκομμένα ὥσπερ δρυμὸς μακρῶν (Ἡσαΐας, ΚΖ', 9).

⁵⁹ καὶ ἐνέβαλον τὰ εἰδωλα αὐτῶν εἰς πῦρ· οὐ γὰρ θεοὶ ἦσαν ἀλλὰ ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων, ξύλα καὶ λίθοι (Ἡσαΐας, ΛΖ', 19).

⁶⁰ ἐξολοθρεύσω τὰ ὀνόματα τῶν εἰδώλων ἀπὸ τῆς γῆς καὶ οὐκ ἔτι αὐτῶν ἔσται μνεῖα (Ζαχαρίας, ΙΓ', 2).

⁶¹ καὶ συντριβήσονται τὰ εἰδωλα ὑμῶν, καὶ ἐξαρθήσεται τὰ τεμένη ὑμῶν (Ιεζεκιήλ, ΣΤ', 6).

⁶² καὶ κατέσπασε τὰ θυσιαστήρια... ἔκοψε τὰ ἄλση καὶ τὰ γλυπτὰ καὶ τὰ χωνευτὰ συνέτριψε... ὀστᾶ ἱερέων κατέκαυσεν ἐπὶ τὰ θυσιαστήρια... καὶ εἰδωλα κατέκοψε λεπτὰ (Παραλειπομένων, Β', ΛΔ', 1-7).

⁶³ καὶ κατέκοψε τὸ εἶδωλον καὶ κατέκαυσεν ἐν χειμάρρῳ Κέδρων (Παραλειπομένων, Β', ΙΕ',

πλοῦτο τῆς κλασσικῆς παιδείας καί τῶν δημοκρατικῶν ἀξιῶν. Ἔτσι, ὁ χριστιανισμός τῶν πρώτων αἰώνων θά παραμείνει θρησκεία τῶν κατώτερων καί ἀπαιδευτων τάξεων τῶν ἀστικῶν κέντρων — ἡ πλειοψηφία τῶν πιστῶν χειρῶνακτες καί ἐμπορευόμενοι. Καί τό χειρότερο: Ἡ ἐπαφή τῶν νεοπροσήλυτων μέ τή νέα θρησκεία γινόταν ὄχι μέ τή γλώσσα καί τόν πλοῦτο τῶν ιδεῶν τοῦ Ἀριστοτέλη καί τοῦ Θουκυδίδη ἀλλά μέ εἰκονογραφημένα σύμβολα.

Ἐπῆρξαν, ὥστόσο, στόν Β' αἰώνα μερικοί πεπαιδευμένοι χριστιανοί πού ἐπιχειροῦσαν ἓνα συγκεκριασμό τῆς νέας θρησκείας μέ τίς πλούσιες ιδεολογικές παραδόσεις τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος. Μάταιες προσπάθειες. Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων καί στήν Ἀνατολή καί στή Δύση δέν ἀνεχόταν οὔτε κἀν γεύση τῶν ἐλληνικῶν Γραμμάτων. Ὁ πάπας Γρηγόριος Α' θά ἐπιπλήξει μέ σκληρότητα τόν ἐπίσκοπό της Βιέννης ἐπειδή ἐντροφεῖ στά κείμενα τῆς ἀρχαίας γραμματείας. «Εἶναι ἀπαραδέκτο τά ἴδια χεῖλη νά δοξολογοῦν τόν Χριστό καί τόν Δία»⁶⁴.

Μερικές πόλεις τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς ἐκχριστιανίσθηκαν ἐξ ὀλοκλήρου, ἄλλες παρέμειναν πιστές στήν ἀρχαία λατρεία. «Προθύμως ὑπερεμάχοντο τῶν ναῶν οἱ ἐλληνισταί», γράφει ὁ Σωζόμενος⁶⁵. Ἡ Ἔδεσσα τῆς Μεσοποταμίας ἦταν χριστιανική ἀπό τόν Γ' αἰώνα, οἱ Κάρρες ὁμως τῆς ἐλληνιστικῆς Συρίας θά διατηρήσουν τίς θρησκευτικές παραδόσεις τους ἀκόμα καί μετά τήν ἀραβική κατάκτηση. Στήν Κύζικο τοῦ Ἑλλησπόντου ὁ ἐπίσκοπος Ἐλεύσιος (Δ' αἰ.) γκρέμισε ὅλους τούς ἀρχαίους ναούς φανατίζοντας τούς ἐκχριστιανισμένους ἐργάτες τοῦ τοπικοῦ νομισματοκοπέου καί τῆς βιοτεχνίας ἐνδυμάτων. Ἐπί Ἰουλιανοῦ ὁμως τό συμβούλιο τῆς πόλης — οἱ προνομιούχες δηλαδή τάξεις — ἀξίωσε ἀναστήλωση τῶν ναῶν. Ἐκχριστιανισμένη ἐντελῶς ἡ Ἀντιόχεια ἀλλά ἡ Ἀπάμεια ὑπερασπίσθηκε μέ σθένος τά ἀρχαῖα μνημεῖα ἐπί Θεοδοσίου⁶⁶. Καί ἐνῶ ἡ Παλαιστίνη εἶχε ἐγκολπωθεῖ τή νέα θρησκεία, στή Γάζα, πόλη μέ πλούσια πολιτιστική παράδοση, οἱ χριστιανοί ἦταν ἐλάχιστοι. Καί οἱ ἀρχαῖοι ναοί, παρὰ τούς αὐστηροῦς νόμους τοῦ Θεοδοσίου, λειτουργοῦσαν κανονικά καί οἱ πιστοί ἀσκοῦσαν πανελεύθεροι τήν ἀρχαία λατρεία⁶⁷.

Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς δύο θρησκείες εἶχε πολιτικά, κοινωνικά καί οικονομικά αἷτια. Καί ἡ καταστροφή ναῶν καί ἀγαλμάτων, καθῶς καί τά εἰκονόφοβα καί εἰκονοκλαστικά ρεύματα ἦταν στενά συνδεδεμένα μέ τή στρατηγική καί τά συμφέροντα τῆς ἀρχουσας τάξης καί τούς κοινωνικούς ἀγῶνες. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέβαλε τόν χριστιανισμό ὡς ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους οἱ πιστοί ἀποτελοῦσαν μιά ἀσήμαντη μειοψηφία. Ἦταν, ὥστόσο, μιά καλομελετημένη πολιτική πράξη. Ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέφυγε νά ἀσπασθεῖ τόν χριστιανισμό, διατήρησε τά παλαιά θρησκευτικά ἀξιώματα καί ὅπως λέγεται ἔγινε

⁶⁴ Ἐπιστολές, XI, 34.

⁶⁵ Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, VII, 15, 11-12.

⁶⁶ Ὁ.π., V, 151.

⁶⁷ Μάρκος Διάκονος, Βίος Πορφυρίου, ἐπισκόπου Γάζης, Paris 1930 (ἐκδ. Les Belles Lettres).

χριστιανός στην έπιθανάτια κλίνη. Η δυτική αυτοκρατορία βρισκόταν σε παρακμή και ή δεινή κοινωνική και οικονομική κρίση την άπειλούσε μέ κατάρρευση. Λαϊκή δυστυχία έξαιτίας τών πολέμων, τών καταπιέσεων και τής στρατοκρατίας. Χρειαζόταν ριζική άλλαγή, ένας ανανεωτικός άνεμος για να άποτραπει ό κοινωνικός σεισμός και ή διάλυση.

Μέ τή νομιμοποίηση του χριστιανισμού ό Κωνσταντίνος προσφέρει μιά νέα ιδεολογία και μετατοπίζει σε άλλους χώρους τις έσωτερικές συγκρούσεις. Οί πιστοί της νέας θρησκείας γίνονται αυτομάτως σύμμαχοι τής κεντρικής έξουσίας. Έκχωρούνται ευρύτατες δικαιοδοσίες στις τοπικές έκκλησιαστικές Άρχές πού για να ενισχύσουν την έπιρροή τους καλλιεργούν τόν φανατισμό και τό μίσος κατά τής παλαιάς θρησκείας και πρωτοστατούν στις καταστροφικές έπιδρομές έναντίον μνημείων και έργων τέχνης τών αρχαίων πολιτισμών⁶⁸.

Η ιστορία έχει καταγράψει και στιγματίσει τούς διωγμούς τών χριστιανών αλλά περιέργως άποσιωπά τις βαρβαρότητες τής χριστιανικής πολιτικής και έκκλησιαστικής έξουσίας έναντίον τών όπαδών τής παλαιάς θρησκείας — τών λεγομένων ειδωλολατρών — και τών συμβόλων τής λατρείας τους — ναών, άγαλμάτων, πινάκων ζωγραφικής κλπ. προκαλώντας τόν όλεθρο τών αρχαιολογικών θησαυρών. Μέ τήν έπίσημη αναγνώριση του χριστιανισμού από τόν Κωνσταντίνο θά επικρατήσει ή θρησκεία πού αντιμετώπισε επί δύο αιώνες σκληρούς διωγμούς. Άλλά και ή παλαιά λατρεία θά ύποσσει διωγμούς τό ίδιο φρικαλέους επί έξι αιώνες!

Τό έδικτον τών Μεδιολάνων (313 μ.Χ.) περί άνεξιθρησκείας τεματίζει τούς διωγμούς τών χριστιανών και εγκαινιάζει την εκστρατεία, από τή χριστιανική έξουσία πιά, έναντίον τών «έθνικών» ή «Ελλήνων», όπως άποκαλούνται οί έμμένοντες στή θρησκευτική και πολιτιστική παράδοση. Η Έκκλησία έγινε έγκόσμια δύναμη, διεκδικεί άσκηση έξουσίας και επιδίδεται όχι μόνο στον ιδεολογικό άφανισμό τής αρχαίας θρησκείας αλλά και στή φυσική έξόντωση τών όπαδών της⁶⁹.

Πατριάρχες και έπίσκοποι διαπράττουν, μέ έπίνευση τής αυτοκρατορικής έξουσίας, ώμότητες πού σε μερικές περιοχές ξεπερνούν τούς ρωμαϊκούς διωγμούς κατά τών χριστιανών. Διαπρεπείς και δημοφιλείς φιλόσοφοι, έπιστήμονες, διανοούμενοι βρήκαν βασανιστικό θάνατο. Τό 415, στην Αλεξάνδρεια, φανατικοί χριστιανοί, μέ όδηγίες του έπισκόπου Κύριλλου, εισβάλλουν στην κατοικία τής φιλοσόφου και μαθηματικού Ύπατίας⁷⁰, τή σέρνουν στους δρόμους, τή

⁶⁸ H.M. Jones, *The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity* (στό *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, έκδ. Arnaldo Momigliano, Oxford 1963, σ. 17 κ.έ.).

⁶⁹ Για τήν πολιτική τής Έκκλησίας άπέναντι στην αρχαία λατρεία γράφει ό E.C. Dewick: «Είναι στάση πολέμου και μάλιστα πολέμου μέ πικρό τέλος — one of war, and war of the bitter end (*The Christian Attitude to other Religions*, 1953, σ. 113).

⁷⁰ Ήταν ή πρώτη και μοναδική γυναίκα πού έλαμψε στην έπιστήμη και τή φιλοσοφία. Φορώντας «τόν φιλοσοφικόν τρίβωνα» περιερχόταν την Αλεξάνδρεια και δίδασκε και άνέλυε σε δημόσιους χώρους, όπως γράφει ό Συνέσιος ό Κυρηναίος, Αριστοτέλη, Πλάτωνα και κάθε λογής φιλοσοφικά κείμενα — «διά μέσου του άστεως ποιουμένη τας προόδους, έξηγείτο δημοσία τοίς άκροᾶσθαι βουλομένοις ή τόν Πλάτωνα ή τόν Αριστοτέλη ή τά άλλου ότου δή τών φιλοσόφων».

γδύνουν κατάσαρκα, τή διαπομπεύουν, τή βασανίζουν φριχτά, τήν κατακρεουργούν καί ρίχνουν τό πτώμα της στήν πυρά⁷¹. Ὁ σοφιστής ἀπό τήν Ἀπάμεια Σώπατρος, μαθητής τοῦ Ἰάμβλιχου (Δ' αἰ.), θανατώνεται μέ ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου. Τόν κατηγορήσαν, ἰστορεῖ ὁ Εὐνάπιος, ὅτι μέ τή σοφία του «ἔδεσε τούς ἀνέμους» καί ἐμπόδισε τούς νοτιάδες νά φυσήξουν γιά νά ἀρμενίσουν τά καράβια πρὸς τήν πρωτεύουσα⁷².

Οἱ ἐξοντωτικοί ρωμαϊκοί νόμοι κατά τῶν χριστιανῶν στρέφονται τώρα ἐναντίον τῶν «ἀντιφρονούντων». Τήν παράδοση τῆς βίας καί τῶν βασανιστηρίων ἐγκολπώνεται καί ἡ χριστιανική ἐξουσία. Ὁ Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος κατηγορεῖ τόν διοικητή τῆς λιβυκῆς Πενταπόλεως Ἀνδρόνικο ὅτι μετέβαλε «τήν βασιλείον στοάν, τό παλαιόν κριτήριον» σέ τόπο μαρτυρίων. Ἀπαριθμεῖ μάλιστα καί τά ἐργαλεῖα βασανισμοῦ πού χρησιμοποιοῦσαν κατά τῶν πιστῶν της ἀρχαίας θρησκείας: «δακτυλῆθρες, ποδοστράβη, πιεστήριον, ρινολαβίς, ..., χαλκοστρόφιον»⁷³.

Ὁ Εὐσέβιος γράφει ὅτι πρῶτος ὁ Κωνσταντῖνος ἀπαγόρευσε νά στήνονται ἀγάλματα θεῶν⁷⁴, τή λατρεία τους σέ ναούς τῶν «ἐθνικῶν»⁷⁵ καί τίς εἰδωλολατρικές τελετουργίες⁷⁶. Κατέστρεψε τό ἱερό της Ἀφροδίτης — «σκοτίον Ἀφροδίτης ἀκολάστῳ δαίμονι» — ὅπου οἱ πιστοὶ ἔκαναν σπονδές «ἐπί βεβήλων καί ἐναγῶν βωμῶν τήν ἀκόλαστον τιμῶντες Ἀφροδίτην»⁷⁷. Στην κατεδάφιση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης ἀπό τόν Κωνσταντῖνο ἀναφέρεται καί ὁ Θεοδώρητος Κύρου. Ὁ αὐτοκράτορας πρόσταξε νά γκρεμιστεῖ ὁ ναός καί «τό χῶμα πού εἶχε μολυνθεῖ ἀπό τίς θυσίες νά μεταφερθεῖ καί νά σκορπισθεῖ μακριά ἀπό τήν Ἱερουσαλήμ»⁷⁸. Ἐξαφάνισε ἐπίσης τό ἱερό «παρά τήν δρυῶν τοῦ Μαμβρη» στήν Παλαιστίνη⁷⁹ καί ἓνα ναό στήν Ἡλιούπολη τῆς Φοινίκης. Ἔδωσε ἐντολή νά ἀφαιρεθοῦν ἀπό τούς ἀρχαίους ναούς οἱ στοές, τά προπύλαια καί ἡ στέγη γιά νά καταρρεύσουν καί νά ἐρημωθοῦν ὁλότελα⁸⁰. Εἶναι ἐπομένως ἀνακριβής ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Θεοδώρητου ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ὁ «πανεύφημος βασιλεύς», ἔθεσε μέν ἐκτός νόμου τήν

⁷¹ ἀποδύσαντες τε τήν ἐσθῆτα ὀστράκοις ἀνείλον καί μεληδόν διασπάσαντες ἐπί τόν καλούμενον Κυναριῶνα τά μέλη συνάραντες πυρί κατηνάλωσαν.

⁷² «κατέδησε τούς ἀνέμους δι' ὑπερβολήν σοφίας». Καί ὁ Κωνσταντῖνος «ταῦτα ἀκούσας καί συμπεισθεῖς κατακοπήναι κελεύει τόν ἄνδρα (Εὐνάπιος, Βίοι φιλοσόφων καί σοφιστῶν. Κεφ. Αἰδέσιος, σ. 23. Ἔκδ. I.F. Boissonade, Ἄμστερδαμ 1822).

⁷³ Κύρ. Σιμόπουλος, Βασανιστήρια καί Ἐξουσία, Ἀθήνα 1987, σ. 206-207.

⁷⁴ μήτε ἐγένεσθαι ξοάνων ποιῆσθαι τῶν δὴ νομιζομένων θεῶν. ἀγάλματα ἐν ἱεροῖς θρησκευόμενα.

⁷⁵ μηδαμῶ φαινεσθαι τῶν δὴ νομιζομένων θεῶν ἀγάλματα ἐν ἱεροῖς θρησκευόμενα.

⁷⁶ οὐ δαιμονικάς ἐορτάς, οὐδ' ἕτερόν τι τῶν συνήθων τοῖς δεισιδαίμοσιν (ὁ.π., Γ', XLVIII).

⁷⁷ Εὐσέβιος, ὁ.π., Γ', XXVI.

⁷⁸ καταλυθῆναι μέν προσέταξε τό μυσάρον οἰκοδόμημα τόν δέ χῶν ἐκεῖνον τῶν ἐναγέσι μολυνθέντα θυσίαις ἐκφορηθῆναι καί πόρρω που ριφῆναι τοῦ ἄστεως» (Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, Λειψία 1911, I, 16, 10).

⁷⁹ Εὐσέβιος, ὁ.π., Γ', LI - LI.

⁸⁰ ἔνθεν οἰκότως ἐγυμνοῦντο μέν αὐτοῖς τῶν κατά πόλεις νεῶν τά προπύλαια θυρῶν ἔρημα γιγνόμενα βασιλέως προστάγματα, ἐτέρων δέ ἡ ἐπὶ ὀρόφοις στέγη τῶν καλυπτῆρων ἀφαιρουμένων ἐφθείρετο (Εὐσέβιος, ὁ.π., Γ', LIV).

ἄσκησι τῆς ἀρχαίας λατρείας καὶ ἀπαγόρευσε τὴν εἴσοδο στοὺς ἀλλόθρησκους ναοὺς ἀλλὰ δὲν προχώρησε στὴν καταστροφή τους⁸¹.

Κατὰ τὸν Ἰουλιανὸ ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέτρεψε νὰ λεηλατηθοῦν ὅλοι οἱ θησαυροὶ τῶν ναῶν γιὰ νὰ διακηρύξει τὴν περιφρόνησή του πρὸς τὴν ἀρχαία θρησκεία⁸². Ἡ διαρπαγὴ ὅμως δὲν ἔγινε ἀπὸ προσωπικὴ ἀπέχθεια τοῦ Κωνσταντῖνου — ἦταν ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος «ἐθνικός» — ἀλλὰ γιὰ πολιτικούς καὶ οικονομικούς λόγους: προσπορισμὸς ἐσόδων, προπαγάνδα καὶ κυρίως ἱκανοποίηση τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν Ἀρχῶν ποὺ ἀπολάμβαναν πλούσιο μερίδιο ἀπὸ τὴ λαφυραγωγία⁸³. Στὴν Κωνσταντινούπολη δημεύτηκαν οἱ περιουσίες τῶν ἀρχαίων ἱερῶν⁸⁴.

Οἱ γιοὶ καὶ διάδοχοί τοῦ Κωνσταντῖνου ἀκολούθησαν καιροσκοπικὴ πολιτικὴ. Ὁ Κώνστας (337-350) τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας, ἔδωσε ἐντολὴ νὰ μὴ θιγοῦν οἱ ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῶν πόλεων ναοὶ ἐπειδὴ ἐκεῖ βρισκόνταν τὰ κέντρα λαϊκῆς ψυχαγωγίας. Γιὰ τὰ μνημεῖα τῶν πόλεων δὲν ὑπῆρχε κίνδυνος. Εἶναι τὸ πρῶτο — ἀλλὰ φευγαλέο — μέτρο προστασίας ἱερῶν τῆς παλαιᾶς θρησκείας. Ἀντίθετα ὁ Κωνσταντῖνος Β΄ (337-361) τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος (τοῦ βυζαντινοῦ) προχώρησε στὸ κλείσιμο ὅλων τῶν ἀρχαίων ναῶν καὶ στίς πόλεις καὶ στὴν ὑπαιθρο⁸⁵, ἀπαγόρευσε τὴ λατρεία καὶ ὄρισε θανατικὴ ποινὴ γιὰ τοὺς πιστοὺς ποὺ ἀποτολμοῦσαν δημόσια λατρευτικὴς πράξεις⁸⁶. Ἐπέτρεψε ἐπίσης τὴ διαρπαγὴ καὶ τὴν καταστροφή τῶν μνημείων ποὺ εἶχαν ἀπομείνει⁸⁷ καὶ φρόντισε γιὰ τὴ διανομὴ τῶν θησαυρῶν στοὺς ἔμπιστους τῆς ἐξουσίας⁸⁸.

Μέ συγκατάθεση τοῦ Κωνσταντῖνου, ὁ πατριάρχης Ἀλεξάνδρειας Γεώργιος καταλεηλάτησε τὰ πολύτιμα ἔργα τέχνης καὶ ἀναθήματα τῶν ναῶν⁸⁹. Κατὰ τὸν Λιβάνιο ἡ βασιλεία τοῦ Κωνσταντῖνου ἦταν ὀλέθρια γιὰ τὰ ἀρχαία μνημεῖα. Ἐγίναν πολυάριθμες κατεδαφίσεις ναῶν, συντριβὴ ἀγαλμάτων καὶ καταστροφή ἱερῶν⁹⁰. Ἐξοντώθηκαν ἐπίσης πολλοὶ ἱερεῖς. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰοβιανὸς (363-364) ἀπαγόρευσε τίς ἄλλες λατρεῖες⁹¹ καὶ ἄφησε πανελεύθερες τίς τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἡγεσίες νὰ καταστρέφουν ναοὺς καὶ ἀγάλματα⁹².

⁸¹ νόμους ἔγραψεν θύειν μὲν εἰδώλων ἀπειργῶν (ὁ.π., 1, 2)... τὸ μὲν τοῖς δαίμοσι θύειν παντάπασιν ἀπηγόρευε τοὺς δὲ τούτων ναοὺς οὐ κατέλυσεν ἀλλ' ἀβάτους εἶναι προσέταξε (ὁ.π., V, 21).

⁸² Λόγοι, 228 b.

⁸³ D. Metzler, *Ökonomische Aspekte des Religionswandels in der Heidnischen Spätantike*, Die Enteignung der Heidnischen Tempel seit Konstantin (Hephaistos, ἀρ. 3, 1981, σ. 27-30).

⁸⁴ *Ἰω. Μαλάλας*, Χρονογραφία, ἔκδ. Βόννης, σ. 318, 324.

⁸⁵ καὶ τῶν εἰδώλων παντελῶς ἀπηγόρευσε θεραπείαν (Θεοδώρητος Κύρου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, III, 7).

⁸⁶ Θεοδοσιανὸς Κῶδιξ, 16, 10, 6.

⁸⁷ Λιβάνιος, Λόγοι, 17, 7.

⁸⁸ Ὁ.π., 30, 38.

⁸⁹ Σωζομενός, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, V, 71. Σωκράτης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, III, 2.

⁹⁰ Λόγοι, ὁ.π., 17.9, 18.23. Ἔθεσε ἐκτός νόμου τὴν παλαιὰ θρησκεία καὶ σφράγισε τοὺς ναοὺς. — «τὴν εἰς τὰ θεῖα θρησκείαν ἀπαγορεύσαι καὶ κλειῖθρα τοῖς τεμένεσιν ἐπιθεῖναι». Ὁ αὐτοκρατορικός ἀξιωματοῦχος Κυνήγιος «τὸ προσταχθέν ἐπλήρου». Ἀμπάρωσε τίς θύρες τῶν ναῶν σὲ ὀλόκληρη τὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπαγόρευσε τίς πατροπαράδοτες θυσίες καὶ τελετές — «θυσίας τε εἴρξε τὰς ἐξ αἰῶνος νενομισμένας καὶ πᾶσαν πάτριον ἀγιστείαν» (Ζώσιμος, Ἱστορίας Νέας βιβλία ἐξ [ἔκδ. Βόννης 1837], IV, 37).

⁹¹ τὴν τῶν εἰδώλων ἐκάλυψε θεραπείαν (Θεοδώρητος Κύρου, ὁ.π., V, 21).

⁹² Λιβάνιος, ὁ.π., V, 22.

Οἱ διωγμοὶ τῶν μνημείων καὶ ἔργων τέχνης θά ἔνταθοῦν καὶ θά γενικευθοῦν ἐπὶ Θεοδοσίου Α'. Ποινικοποιεῖται ἡ ἀρχαία λατρεία — ἰσοδυναμεῖ μὲ ἔγκλημα καθοσιώσεως — καταστρέφονται ἀκόμα καὶ τὰ μὴ λατρευτικά ἀγάλματα. Ὁ ἔπαρχος Κυνήγιος ἀνέλαβε, μὲ αὐτοκρατορική ἐντολή τὸ 384, τὴν ἐξαφάνιση τῆς παλαιᾶς θρησκείας μὲ βία, τρομοκρατία καὶ βανδαλισμούς⁹³. Χρησιμοποιεῖ στρατιῶτες γιὰ τὴν κατεδάφιση μνημείων καὶ ρίχνει στό χυτήριο τὰ χάλκινα ἀγάλματα καὶ τὰ χρυσάργυρα ἔργα τέχνης.

Ἡ ἐκκλησιαστική ἡγεσία, τὸ νεότευκτο ἱερατεῖο, διεκδικώντας τὸν ἔλεγχο τῆς τοπικῆς κοινωνίας, ἐξαπολύει τοὺς νεοπροσῆλυτους ἐναντίον μνημείων καὶ ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων. Κατὰ τὴν εἰσβολή τῶν Βησιγόθων στὴν Ἑλλάδα — στὴν Ἀχαΐα ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν τότε — χριστιανοὶ μοναχοὶ — οἱ τὰ φαῖα ἱμάτια ἔχοντες, ὅπως γράφει ὁ Εὐνάπιος — ὀδηγοῦν τὸν ἀρχηγὸ τῶν βαρβάρων Ἀλάριχο καὶ τὸν προτρέπουν νὰ πυρπολεῖ καὶ νὰ ξεθεμελιώνει ναοὺς καὶ ἱερά⁹⁴.

Πραγματικά, οἱ μοναχοὶ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, μὲ παρακίνηση τῶν ἐπισκόπων καὶ πατριαρχῶν καὶ τὴν ἀνοχή τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, διέπρεψαν στὴ συστηματικὴ καταστροφή μνημείων καὶ καλλιτεχνημάτων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ὁ Λιβάνιος, «ὁ ἐν σοφισταῖς πολυθύλητος» κατὰ τὸν Θεοδώρητο⁹⁵, περιγράφει τοὺς βανδαλισμοὺς τῶν «μαυροντυμένων» πού, κάθε ἄλλο παρά ἀσκητικῶ καὶ ἐγκρατοῦς βίου — ἀδηφάγοι, οἰνόφλυγες καὶ χαροκόποι — ἐξορμοῦσαν ἐναντίον τῶν ἀρχαίων μνημείων ὄπλισμένοι μὲ ρόπαλα, πέτρες καὶ λοστούς. Γκρεμίζουν τίς στέγες καὶ τοὺς τοίχους τῶν ναῶν, συντρίβουν ἀγάλματα, ἀνατρέπουν βωμοὺς. Ὅσο γιὰ τοὺς ἀλλόθρησκους ἱερεῖς πρέπει νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὴ σιωπὴ καὶ τὸν θάνατο⁹⁶.

Ὁ ἅγιος Ἀντώνιος, γράφει ὁ Θεοδώρητος, ἔστειλε τοὺς μοναχοὺς Μακάριο καὶ Ἰσίδωρο μὲ κουστωδία σὲ μιὰ νησίδα τοῦ Νείλου κατάμεστη ἀπὸ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ καλλιτεχνήματα — «ὑπὸ δυσσεβῶν οἰκουμένην ἀνθρώπων». Γκρεμίσαν τὸν ναὸ καὶ κατέστρεψαν τὰ πάντα⁹⁷.

⁹³ Ζώσιμος, ὁ.π., IV, 37, Θεοδώρητος, ὁ.π., V, 23, Εὐνάπιος, ὁ.π., XI, 5.

⁹⁴ ὅτε Ἀλάριχος ἔχων τοὺς βαρβάρους διὰ τῶν Πυλῶν (τῶν Θερμοπυλῶν) παρήλθεν, ὥσπερ διὰ σταδίου καὶ ἵπποκρότου πεδίον τρέχων. Τοιαύτας αὐτῷ τὰς πύλας ἀπέδειξε τῆς Ἑλλάδος ἢτε τῶν τὰ φαῖα ἱμάτια ἔχόντων ἀκωλύτως προσπαρειαελθόντων ἀσέβειαν καὶ ὁ τῶν ἱεροφαντικῶν θεσμῶν παραρραγείς νόμος καὶ σύνδεσμος (Εὐνάπιος, Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν Ἀμστελὸδαμον 1823, κεφ. Μάξιμος, σ. 52-53). Καὶ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Εὐναπίου: Οἱ μοναχοὶ συνοδεύουν τοὺς βαρβάρους κατὰ τὴν εἰσβολὴ καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν πατρῶων ναῶν — patria avitaque templa everisse.

⁹⁵ Ὅ.π., III, 23, 1. Τὴν ποιότητα τοῦ ἔργου του ἐγκωμιάζει καὶ ὁ Ἰουλιανός: Τί εὐφράδεια, τί μυαλό, τί λογικὴ, τί μέθοδος, τί ἐπιχειρήματα, τί τάξη, τί πηγές, τί ὕφος, τί ἀρμονία, τί σύνθεση — «ὦ λόγος, ὦ φρένες, ὦ σύνεσις, ὦ διαίρεσις, ὦ ἐπιχειρήματα, ὦ τάξις, ὦ ἀφορμαί, ὦ ἀρμονία, ὦ συνθήκη» (Ἐπιστολές, 97[74 καὶ 14], ἔκδ. Ζαχαρόπουλου, σ. 196).

⁹⁶ Οἱ δὲ μελανειμονοῦντες οὗτοι καὶ πλείω μὲν τῶν ἐλεφάντων ἐσθίοντες πόνον δὲ παρέχοντες τῷ πλήθει τῶν ἐκπωμαίων τοῖς δὲ ἄσμάτων αὐτοῖς παραπέμπουσι τὸ ποτόν... καὶ κρατοῦντος τοῦ νόμου θεοῦσιν ἐφ' ἱερά, ξύλα φέροντες καὶ λίθους καὶ σίδηρον, οἱ δὲ καὶ ἄνευ τούτων χεῖρας καὶ πόδας. Ἐπειτα Μυσῶν λεία καθαιρουμένων ὀροφῶν, κατασκαπτομένων τοίχων, κατασπωμένων ἀγαλμάτων, ἀνασπωμένων βωμῶν, τοὺς ἱερεῖς δὲ ἢ σιγᾶν ἢ τεθάναι (Λόγοι, XXX, Πρὸς τὸν Θεοδόσιον τὸν βασιλέα ὑπὲρ τῶν Ἰερῶν, Λειψία 1906, ἔκδ. Foerster, III, 8).

⁹⁷ τὸ τῶν εἰδώλων κατέλυσαν τέμενος (ὁ.π., IV, 21).

Ὁ Εὐνάπιος στιγματίζει μέ βίαιο λόγο τίς ἐπιθέσεις πού ἐξαπέλυαν πατριάρχες καί ἐπίσκοποι ἐναντίον τῶν μνημείων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Αὐτοί οἱ μοναχοί, γράφει, εἶχαν ἀνθρώπινη μορφή ἀλλά ὁ βίος τους θύμιζε γουρούνια — «ὁ δέ βίος αὐτοῖς συώδης». Καί τά ἔργα τους «μύρια κακά καί ἄφραστα», ἀπερίγραπτα. Ἐκείνη τήν ἐποχή, ὅποιος φοροῦσε μαῦρα ἀσκοῦσε τυραννική ἐξουσία⁹⁸. Καί μποροῦσε δημόσια νά ἀσχημονεῖ⁹⁹.

Οἱ τοπικές ἐκκλησιαστικές Ἀρχές χρησιμοποιοῦσαν φανατικούς¹⁰⁰ προπαγανδιστές πού καλοῦσαν τούς αὐτοκράτορες νά κατεδαφίσουν ἢ νά δημεύσουν τούς ἀρχαίους ναούς καί τά ἱερά καί νά ἐξοντώσουν τούς λάτρεις τῶν «εἰδώλων». Καί οἱ ἡγεμόνες, γιά νά ἀποφύγουν τή δυσαρέσκεια τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων καί νά ἱκανοποιήσουν τό ἱερατεῖο, ἀνέχονταν ἢ ἐπιβράβευαν τούς βανδαλισμούς. Ὡς τήν ἐποχή του Θεοδοσίου Α΄ δέν εἶχε δρομολογηθεῖ ἐπίσημη κρατική πολιτική συστηματικοῦ ἀφανισμοῦ τῶν μνημείων καί ἔργων τέχνης. Οἱ καταστροφές ναῶν, ἱερῶν καί ἀγαλμάτων γίνονταν στό πλαίσιο καί στό πνεῦμα τῆς στρατηγικῆς τοῦ Κωνσταντίνου, πού ἀσκώντας καιροσκοπική πολιτική, ὑποκινοῦσε ἢ εὐλογοῦσε τούς βανδαλισμούς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τῶν ἐπαρχιῶν τῆς νέας ἀνατελλούσας ἐξουσίας.

Τίς βαρβαρότητες ἐναντίον τῶν ἔργων τέχνης κατά τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες ἐξεικονίζει ἡ τραγωδία τῆς Γάζας, πόλης τῆς Παλαιστίνης πού ἀνθοῦσε κατά τούς ἑλληνιστικούς χρόνους. Οἱ ἀρχαῖοι ναοί καί τά πολυάριθμα ἀγάλματα πού τήν κοσμοῦσαν θά ἀφανισθοῦν μέ παρακίνηση τοῦ ἱερατείου τῆς περιοχῆς. Τήν πολιτιστική αὐτή καταστροφή ἀνιστορεῖ ὁ Μάρκος ὁ Διάκονος στό συναξάρι τοῦ πρωταγωνιστῆ τῶν βανδαλισμῶν ἐπισκόπου Πορφυρίου¹⁰¹.

Υπῆρχαν στή Γάζα ὀχτώ περικαλλεῖς ἀρχαῖοι ναοί: τοῦ Ἡλίου, τῆς Ἀφροδίτης, τοῦ Ἀπόλλωνος, τῆς Περσεφόνης, τῆς Ἐκάτης, τῆς Τύχης καί τό Μαρνεῖον ἀφιερωμένο στόν Κρητογενή Δία. Οἱ σύγχρονοι θεωροῦσαν τό Μαρνεῖον «ἐνδοξότερον πάντων τῶν ἱερῶν τῶν ἀπανταχοῦ» — τό πιό ξακουστό της οἰκουμένης. Ἡ πόλη καί ἡ περιοχή, δημόσιοι χῶροι καί κατοικίες στολίζονταν ἀπό ἀμέτρητα ἀγάλματα καί ἄλλα ἔργα τέχνης¹⁰².

Βρισκόμαστε στά τέλη τοῦ Δ΄ αἰώνα. Ἰσχύει ἀκόμα τυπικῶς τό ἔδικτον τῶν Μεδιολάνων περί ἀνεξιθρησκείας. Μέ τό πολυσήμαντο καί ἱστορικό αὐτό διάταγμα τερματιζόταν ὁ διωγμός τῶν χριστιανῶν καί διασφαλιζόταν ἡ εἰρηνική συνύπαρξη τῶν δύο θρησκείων. Ὅπως γράφει ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας τό μέτρο ἀπέβλεπε «τήν ἐλευθερίαν τῆς θρησκείας οὐκ ἀρνητέαν εἶναι ἀλλ' ἑνός ἐκάστου

⁹⁸ τυραννικήν γάρ εἶχεν ἐξουσίαν τότε πᾶς ἄνθρωπος μέλαιναν φορῶν ἐσθῆτα.

⁹⁹ Βίος φιλοσόφων καί σοφιστῶν, ἔκδ. I.F. Boissonade, Ἀμστελόδαμον 1822, σ. 45.

¹⁰⁰ Ἡ λέξη φανατικός ἐμφανίζεται στους πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες καί εἶναι λατινικῆς ἐτυμολογίας. Αναφέρεται στους διωκόμενους ἀπό τό χριστιανικό ἱερατεῖο πιστούς της παλαιᾶς θρησκείας πού κατέφευγαν σέ μικρούς ναούς (fanus) τῆς ὑπαίθρου γιά τίς λατρευτικές τελετές τους.

¹⁰¹ Μάρκος Διάκονος, Βίος τοῦ ἁγίου Πορφυρίου, ἐπισκοποῦ Γάζης.

¹⁰² Ἦσαν δέ καί ἄλλα πλεῖστα εἰδῶλα ἐν ταῖς οἰκίαις καί ἐν ταῖς κώμαις ἅτινα οὐδεὶς ἠδύνατο καθυποβαλεῖν ἀριθμῶ (δ.π., σ. 64).

τῆ διανοίᾳ καὶ βουλήσει ἐξουσίαν δοτέον τοῦ τὰ θεῖα πράγματα τημελεῖν κατὰ τὴν ἑαυτοῦ προαίρεσιν»¹⁰³. Ὁ χριστιανισμὸς καθιερώνεται ὡς ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ οἱ πιστοὶ τῆς παλαιᾶς θρησκείας εἶναι ἐλεύθεροι καὶ ἀκαταδίωκτοι. Ἡ ἀνεξιθρησκεία, ὥστόσο, παρέμεινε γράμμα κενόν. Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας καὶ πολυποίκιλων συμφερόντων, κυρίως οἰκονομικῶν, ὁ μὴ χριστιανὸς κατηγορεῖται ὅτι διαπράττει ἔγκλημα κατὰ τοῦ κράτους¹⁰⁴. Ἀπαγορεύονται οἱ θυσίες ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Ὅποιος εἰσέρχεται στὰ «εἰδωλεῖα», ὅπως ἀποκαλοῦσαν τοὺς ἀρχαίους ναοὺς, θεωρεῖται μολυσμένος.

Στὴ Γάζα ἔχουν κλείσει ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Μαρνεῖον. Τὸ 398 ὁ ἐπίσκοπος Πορφύριος ὀργανώνει ἀποστολὴ ἱεραρχῶν τῆς περιοχῆς στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἀξιώσουν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιο τὴν καταστροφή ὅλων τῶν ναῶν — «αἰτῆσαι τοὺς βασιλεῖς περαιοθῆναι τοὺς ναοὺς τῶν εἰδῶλων». Ἡ ἀντιπροσωπεία φθάνει στὴν πρωτεύουσα τὸ 400 καὶ γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὴν αὐτοκράτειρα Εὐδοξία πού ἐπικροτεῖ, συνηγορεῖ καὶ ἀναλαμβάνει νὰ πείσει τὸν Ἀρκάδιο. Ἐκεῖνος ἔχει ἀντιρροήσεις. Γνωρίζω πὼς ἡ Γάζα εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἀγάλματα — «κατείδωλος ἔστιν» — ἀλλὰ εἶναι συνεπὴς στὶς ὑποχρεώσεις τῆς. Ὁ λαὸς τῆς πληρώνει τοὺς φόρους καὶ συμβάλλει στὸ δημόσιο συμφέρον — «πολλὰ συντελοῦσα». Ἀλλὰ ἀφοῦ ἐπιμένετε, ἄς πιέσουμε λίγο-λίγο τοὺς εἰδωλολάτρες — «κατὰ μέρος θλίβομεν αὐτούς» — ἄς τοὺς ἀφαιρέσουμε τὰ δημόσια ἀξιώματα πού κατέχουν, ἄς τοὺς «σφίξουμε» καὶ οἰκονομικά — «περαιοῦντες τὰς ἀξίας καὶ τὰ ἄλλα πολιτικά ὀφρίκια». Θὰ διατάξω ἔπειτα νὰ κλείσουν ὅλοι οἱ ναοὶ. Σιγά-σιγά ὅμως, ὄχι ὑπερβολές, ὄχι ξαφνικὸ χτύπημα, ὄχι καταπίεση τῶν ὑπηκόων¹⁰⁵.

Τελικὰ ὁ Ἀρκάδιος ὑποχωρεῖ καὶ δίνει ἐντολὴ στὸν «κυαίστορα τοῦ ἱεροῦ παλατιοῦ»¹⁰⁶ νὰ συντάξει τὸ σχετικὸ διάταγμα, τὸ «θεῖον γράμμα», πού ὀριζε «καταστραφῆναι τὰ εἰδωλεῖα καὶ πυρὶ παραδοθῆναι». Ἡ Εὐδοξία ἀνέθεσε σέ ἕναν ἄνθρωπο τῆς Αὐλῆς — Κυνηγὸς τὸ ὄνομά του — φανατικὸς καὶ ἀνενδοίαστος¹⁰⁷ τὴν ἐπιχείρηση ἀφανισμοῦ τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ ἔργων τέχνης. Κατεδάφιση καὶ φωτιά¹⁰⁸.

Μέ τὰ «βασιλικά γράμματα» στὸ χέρι ἐπιστρέφουν οἱ ἀπεσταλμένοι στη Γάζα καὶ ἀρχίζουν τὸ 401 τὸ καταστροφικὸ τους ἔργο. Πρῶτος στόχος τῶν χριστιανῶν βανδάλων ἕνα μαρμάρينو ἄγαλμα γυμνῆς Ἀφροδίτης¹⁰⁹. Τὸ τιμοῦσαν καὶ τὸ λάτρευαν ὅλοι οἱ κάτοικοι καὶ κυρίως οἱ γυναῖκες πού ἀναβαν καντήλια

¹⁰³ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Χ, 5. Βλ. Βιβλ. Ἑλλ. Πατ. καὶ Ἐκκλ. Συγγραφέων, τ. 20, σ. 97).

¹⁰⁴ Θεοδοσιανὸς Κώδιξ, XVI, 104, 6.

¹⁰⁵ τὸ γὰρ ὑπερβολὴν ἔχον αἰφνίδιον βαρὺ τοῖς ὑπηκόοις (ὀ.π., κεφ. 41).

¹⁰⁶ Εἶδος ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης.

¹⁰⁷ Ἀνὴρ θαυμάσιος καὶ ζέων περὶ τὴν πίστιν.

¹⁰⁸ Παρήγγειλεν αὐτῶ πάντα τὰ εἰδωλεῖα ἕως ἐδάφους καταστρέψαι καὶ πυρὶ παραδοθῆναι (ὀ.π., κεφ. 51).

¹⁰⁹ Ἦν δὲ ἐπάνω βωμοῦ λίθινου, ὑπῆρχε δὲ τὸ ἐκτύπωμα τῆς στήλης γυναικὸς ἐχούσης ὅλα τὰ ἄσχημα αὐτῆς φαινόμενα.

καί ἔκαιγαν θυμίαμα. Πίστευαν, γράφει ὁ συναξαριστής, ὅτι στέλνει μαντικά μηνύματα στίς ἀνύπαντρες γιά τόν μελλοντικό τους σύντροφο¹¹⁰.

Τό χριστιανικό ἱερατεῖο ἀρχίζει τήν ἐπιχείρηση κατά τοῦ δημοφίλου ἀγάλματος μέ κηρύγματα πού μιλοῦσαν γιά τόν «δαίμονα τῆς Ἀφροδίτης» καί ἕνα ἐπικίνδυνο «στοιχείο» πού κατοικοεδρεύει στό μάρμαρο¹¹¹. Συγκεντρώνονται οἱ φανατικοί χριστιανοί στό «τετράμοδον», στό σταυροδρόμι ὅπου βρισκόταν τό κοσμαγάπητο καλλιτέχνημα κρατώντας Σταυρούς. Καί ἰδού τί ἀκολούθησε, ὅπως ἀνιστορεῖται στό συναξάρι τοῦ Πορφυρίου. Ὁ «δαίμων» πού κρυβόταν στό ἄγαλμα, βλέποντας τό «φοβερόν σημεῖον», τόν Σταυρό, ἐκτινάσσεται πανικόβλητος ἀπό τό μάρμαρο, πού σωριάζεται καταγῆς καί γίνεται χίλια κομμάτια¹¹².

Εἶναι ὀλοφάνερο τί ὑποκρύπτει τό μύθευμα τοῦ Μάρκου τοῦ Διακόνου. Οἱ χριστιανοί ἐπέπεσαν κατά τοῦ ἀγάλματος, τό ἀνέτρεψαν καί τό θρυμματίσαν. Ἀλλά δέν περιορίσθηκαν σ' αὐτόν τόν βανδαλισμό. Θανάτωσαν μέ βαρβαρότητα δύο συμπατριῶτες τους πού προσπάθησαν νά ἐμποδίσουν τήν καταστροφή τοῦ γλυπτοῦ. Ὁ συναξαριστής ὁμως γράφει ὅτι ἡ «στήλη», κατά τήν πτώση της, χώρισε τήν κεφαλή τοῦ ἑνός στά δύο καί ἀκρωτηρίασε τόν ἄλλο!¹¹³

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνατροπή καί συντριβή ὅλων τῶν ἀγαλμάτων καί ἡ καταστροφή ναῶν καί ἱερῶν καί τῶν ἔργων τέχνης πού τά διακοσμοῦσαν. Στρατιῶτες καί χριστιανοί κατεδαφίζουν τά ἀρχαῖα μνημεῖα. Οἱ ἱερεῖς τῶν «εἰδωλείων», γράφει ὁ Μάρκος ὁ Διάκονος, ἔσπευσαν νά κρύψουν τά «ζώδια τῶν θεῶν» στά ἄδυτα. Ἀλλά οἱ χριστιανοί εἰσόρμησαν στούς ναούς, καταθρυμματίσαν ὅλα τά ἀγάλματα καί λεηλάτησαν τά ἄδυτα ἀρπάζοντας τά πολύτιμα ἀναθήματα καί σκεύη.

Θά στραφοῦν ὕστερα ἐναντίον του Μαρκείου, τοῦ ναοῦ τοῦ Διός. Ἐντρομοί οἱ ἱερεῖς ἀμπάρωσαν τίς πόρτες καί κατέφυγαν στό ἄδυτο. Καί τώρα τί θά γίνεи; Ἄλλοι, ἔλεγαν νά κατεδαφισθεῖ ὁ ναός — «κατασκαφῆναι» — καί ἄλλοι νά πυρποληθεῖ — «κατακαῆναι». Προτίμησαν τόν ἐμπρησμό. Ἐνα «σοφό παιδάκι» ἐφτά χρόνων — «ἕως ἐπτὰ ἐνιαυτῶν» — ἐκφράζοντας προφανῶς τή θεϊκή βούληση, ἔδωσε ὁδηγίες στούς εὐσεβεῖς χριστιανούς! Νά ἀλείψετε μέ πίσσα, θειάφι καί χοιρινό λίπος τίς χάλκινες πόρτες καί νά βάλετε φωτιά¹¹⁴. Αὐτό ἀκριβῶς ἔκαναν. Ἀλειψαν τίς θύρες τοῦ ναοῦ μέ τά ἐμπρηστικά ὑλικά καί «προσηκαν τό

¹¹⁰ Ἐτίμων δέ τήν στήλην πάντες οἱ ἀπό της πόλεως, μάλιστα αἱ γυναῖκες λύχνους ἄπτουσαι καί λίβανον θυμιῶσαι. Ἐφήρομον γάρ περί αὐτῆς ὅτι χρηματίζει κατ' ὄναρ ταῖς βουλομέναις προσομιλῆσαι γάμῳ.

¹¹¹ Εἶναι ἡ πρώτη ἱστορική ἀναφορά στή δεισιδαιμονία περί κακοποιῶν πνευμάτων πού ἐμφωλεύουν στά ἀγάλματα. Θά προσλάβει διαστάσεις στούς κατοπινούς βυζαντινούς αἰῶνες καί θά ριζωθεῖ στήν ἑλληνική λαϊκή παράδοση ὡς τόν ΙΘ' αἰῶνα.

¹¹² Ἐωρακῶς ὁ ἐνοικῶν δαίμων ἐν τῇ στήλῃ μὴ φέρων ἰδεῖν τό φοβερόν σημεῖον, ἐξελθὼν ἐκ τοῦ μαρμάρου μετὰ ἀταξίας πολλῆς, ἔρριπεν αὐτήν τήν στήλην καί συνέκλασεν αὐτήν εἰς πολλά κλάσματα.

¹¹³ Ἐτυχεν δέ δύο ἄνδρες τῶν εἰδωλολατρῶν παρίστασθαι τῷ βωμῷ ἐν ᾧ ἴστατο ἡ στήλη καί συμπεσοῦσα τοῦ μέν τήν κεφαλὴν ἐδιχοτόμησεν τοῦ δέ τόν ὦμον καί τόν καρπὸν κατέκλασεν· ἴσαντο γάρ ἀμφοτέρωι μυκτηρίζοντες τόν ἅγιον λαόν (ὁ.π., κεφ. 59-61).

¹¹⁴ Ἀγάγετε ὑγρὰν πίσσαν, θεῖον τε καί στέαρ χοίρειον καί μίξατε τά τρία καί χρίσατε τὰς χαλκὰς θύρας καί ἐπ' αὐτάς τό πῦρ ἐπιβάλετε (ὁ.π., κεφ. 66).

πῦρ». Φούντωσε ἡ φωτιά καί ὁ ναός τυλίχθηκε στίς φλόγες¹¹⁵. Καί οἱ χριστιανοί ρίχτηκαν στή λεηλασία. Ἄρπαξαν, γράφει ὁ συναξαριστής, «ἄ εὕρισκον, εἶτε χρυσόν εἶτε ἄργυρον ἢ σίδηρον ἢ μόλυβδον»¹¹⁶. Δέν ἀναφέρει τίποτα γιά τούς ἔγκλειστους ἱερεῖς. Ἀσφαλῶς κήκαν ζωντανοί.

Ἦρθε ὕστερα ἡ σειρά τῶν ιδιωτικῶν κατοικιῶν. Οἱ ὀρδές τοῦ Πορφυρίου εἰσβάλλουν στά σπίτια τῆς Γάζας καί καταστρέφουν ὅλα τά λατρευτικά ἀγάλματα, ὅλα τά διακοσμητικά ἔργα τέχνης, πίνακες ζωγραφικῆς κλπ. Ἐκαψαν ἐπίσης ὅλα τά βιβλία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων¹¹⁷. Καί ὁ Πορφύριος κατατάσσεται μεταξύ τῶν Ἁγίων.

Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό «Καθολικό Λεξικό Θεολογίας καί Ἐκκλησίας» ἐγκωμιάζει — στόν εἰκοστόν αἰῶνα! — τίς βαρβαρότητες τοῦ Πορφυρίου. Τόν ἀφανισμό τῶν μνημείων καί ἔργων τέχνης, τό ξεθεμέλιωμα, τήν ἀρπαγή καί τήν πυρά¹¹⁸.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ καταστροφή τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν εἶχε περισσότερο πολιτικά καί οικονομικά κίνητρα παρά θρησκευτικά. Οἱ ἐπίσκοποι, ἐπιδιώκοντας τόν μονοπωλιακό ἔλεγχο τῆς κοινωνίας, φανάτιζαν τό ποίμνιο, καλλιεργοῦσαν τίς δεισιδαιμονίες καί ἐρέθιζαν τή βουλιμία γιά τά πλούτη τῶν ἱερῶν.

Ὁ Βυζαντινός χρονογράφος Γ. Κεδρηνός ἱστορεῖ ὅτι ὕστερα ἀπό ἀξίωση τοῦ πατριάρχη Ἀλεξάνδρειας Θεόφιλου (Δ' αἰ.) ἀφανίσθηκαν «τά ἱερά πάντα τῶν Ἑλλήνων» καί ὅλα τά ἀγάλματα «ἐχωνεύθησαν»¹¹⁹. Ἀνάμεσα στά ἔργα τέχνης πού κατέστρεψε ἦταν καί ἓνα ξακουστό κολοσσικό ἄγαλμα — «μέγα καί φοβερόν». Μέ τά δύο χέρια ἀπλωμένα στήριζε τούς τοίχους τοῦ ναοῦ. Καί τό πῖο ἐκπληκτικό. Στό ἐσωτερικό του κολοσσοῦ ὑπῆρχε ἓνας ἄλλος ναός καί ἓνα χάλκινο ἄγαλμα μετέωρο, χωρίς νά στηρίζεται πουθενά. Εἶχαν στερεώσει στήν ὀροφή καθέτως ἓνα μαγνήτη πού κρατοῦσε τό «ξόανον», μέ ἔνθετο σίδηρο στήν κεφαλή, «κρεμάμενον», στόν ἀέρα χωρίς καμμιά ἐπαφή¹²⁰.

Ὁ Θεόφιλος πρωτοστάτησε σέ πρωτοφανεῖς βαρβαρότητες, κατά τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς Αἰγύπτου. Κατέστρεψε ἐπί Θεοδοσίου τό Σαράπειο καί πυρπόλησε τή βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἐπικεφαλῆς φανατισμένου ὄχλου, ὀπλισμένου μέ τσεκούρια, εἰσόρμησε στόν ναό καί κάλεσε τούς βανδάλους του νά κατακερματίσουν τό περίφημο ἀρχαῖο ἄγαλμα τοῦ Σάραπι, ἔργο τοῦ Ἀθηναίου γλύπτη Βρυάξιδος¹²¹. Ἀκολούθησε, μέ παρότρυνσή του, ἄγρια λεηλασία

¹¹⁵ εὐθέως διέλαβεν πᾶς ὁ ναός καί ἐκαύθη.

¹¹⁶ Ὁ.π., κεφ. 69.

¹¹⁷ Πασχάλιον Χρονικόν, 402.

¹¹⁸ Ὁ.π., ΙΑ, VIII, σ. 377.

¹¹⁹ Γιά τήν καταστροφή τῶν ἀρχαίων ναῶν ἀπό τόν Θεόφιλο καί τό λειώσιμο ὄλων τῶν χάλκινων ἀγαλμάτων γράφει καί ὁ Σωκράτης. «Τά μέν οὖν ἱερά κατεστρέφετο τά δέ ἀγάλματα τῶν θεῶν κατεχωνεύετο εἰς λεβήτια» (Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, σ. 364).

¹²⁰ Ἐνδόν δέ τούτου τοῦ μεγίστου ἀγάλματος ἄλλος ναός καί εἶδωλον καί ξόανον ἀπηώρητο χαλκοῦν, οὐ μέγα δέ. Τούτου τήν κεφαλὴν σίδηρον ἐνείραντες, τοῖς φατνώμασι δέ τῆς στέγης ἄνωθεν μαγνήτιν λίθον κατά κάθετον ἐνθέμενοι, μετέωρον τοῦτον τοῦ ἀέρος ἀφήκαν ὀρθῶσθαι κρεμάμενον, καί οὔτε γῆς οὔτ' ἀπ' αὐτῆς τῆς στέγης ἐφαπτόμενον (Σύνοψις Ἱστοριῶν, ἔκδ. Βόννης 1838, σ. 569-570).

¹²¹ Τό ἄγαλμα ἐξεικόνιζε κατ' ἄλλους τόν Δία καί κατ' ἄλλους τόν Νεῖλο.

του ἱεροῦ. Ὁ Εὐνάπιος γράφει εἰρωνικά ὅτι οἱ «ἠρωικοί ἐπιδρομεῖς» γκρέμισαν τά πάντα καί ρίχτηκαν στήν ἀρπαγή χρημάτων καί πολύτιμων ἀντικειμένων. Καί ἐπειδή οἱ πιστοί της ἀρχαίας θρησκείας ἀντιστάθηκαν, ὁ πατριάρχης πρόσταξε νά καταδαφιστοῦν ὅλοι οἱ ναοί τῆς Ἀλεξάνδρειας.

Στήν καταστροφή τοῦ Σαράπειου ἀναφέρεται καί ὁ ἐπίσκοπος Κύρου Θεοδώρητος. Μέ ἀγαλλίαση γράφει ὅτι ὁ Θεόφιλος «τὴν Ἀλεξάνδρου πόλιν τῆς εἰδωλικῆς ἠλευθέρωσε πλάνης». Ξεθεμελίωσε τοὺς ναοὺς τῶν ἀλλόθρησκων — «ἐκ βάθρων ἀνέσπασε τὰ τῶν εἰδώλων τεμένη». Ὁ ναός τοῦ Σαράπιδος ἦταν «μέγιστος καί κάλλιστος» καί τό κολοσσικό — «παμμέγεθες» — ἄγαλμα προκαλοῦσε δέος¹²². Ὁ Θεόφιλος πρόσταξε κάποιον τῆς ἀκολουθίας του πού κρατοῦσε τσεκούρι νά καταφέρει τό πρῶτο χτύπημα. Τότε, γράφει ὁ Θεοδώρητος, «ξεπήδησαν ἀπό τό ξύλινο ἄγαλμα ποντίκια»¹²³. Καί παρατηρεῖ χλευαστικά: Σπουδαῖος θεός, «μυῶν οἰκητήριον».

Οἱ χριστιανοί κατακομμάτισαν τό «ξόανον» μέ τά πελέκια καί τό ἔκαψαν. Κράτησαν μόνο τὴν κεφαλή τοῦ Σαράπιδος, τὴν ἔδεσαν μέ σκοινιά καί τὴ διαπόμπευσαν σέρνοντας τὴν στοὺς δρόμους τῆς Ἀλεξάνδρειας. Καί καταλήγει θριαμβολογικά: Ἔτσι ἀφανίστηκαν οἱ ναοὶ τῶν δαιμόνων παντοῦ σέ στεριά καί σέ θάλασσα¹²⁴.

Ὁ Εὐνάπιος γράφει ὅτι οἱ βάνδαλοι τοῦ Θεόφιλου, μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ Σαραπειῦ καί τὴ διαρπαγή, βροντοφώναξαν: «Νικήσαμε τοὺς θεοὺς!». Νίκησαν χωρὶς μάχη καί χωρὶς ἀντίπαλο, μάχη μέ τά ἀγάλματα καί τά ἀφιερῶματα, σχολιάζει δηκτικά ὁ Εὐνάπιος. Πολέμησαν «γενναίως» καί νίκησαν στήν κλεψιά¹²⁵. Μόνο τοὺς τοίχους ἄφησαν «διὰ τό βάρος τῶν λίθων, οὐ γάρ ἦσαν εὐμετακίνητοι»¹²⁶. Τελικά, τό Σαράπειο θά μετασκευασθεῖ σέ ἐκκλησία καί θά ἀφιερῶθεῖ στόν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιο¹²⁷.

Οἱ θησαυροὶ τῶν ναῶν τῆς Αἰγύπτου παραχωρήθηκαν ἀπό τόν αὐτοκράτορα στήν Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξάνδρειας — ἀνθ' ὧν ἔπραξε. Ἀλλά ὁ Θεόφιλος δέν περιορίστηκε στήν κατεδάφιση τῶν ἀλεξάνδρινων μνημείων. Κατέστρεψε καί ὅλους τοὺς ναοὺς τῆς γειτονικῆς ἐμπορικῆς πόλης Κάνωβος. Τελικά ἰσοπεδώθηκαν ὅλα τά ἀρχιτεκτονήματα καί ἀφανίστηκαν ὅλα τά ἑλληνικά ἔργα τέχνης στήν Αἴγυπτο.

Ὁ πατριάρχης ἔστειλε στό χυτήριο ὅλα τά χάλκινα ἀγάλματα καί τά διακοσμητικά ἀντικείμενα ἀπό πολύτιμο μέταλλο. Κράτησε μόνο τό ὁμοίωμα ἐνός πιθήκου, σύμβολο χλευῆς τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Οἱ βανδαλισμοὶ στό Σαράπειο

¹²² τοὺς θεατὰς δεδιπτόμενον.

¹²³ μύες ἀγεληδὸν ἐξέδραμον ἔνδοθεν.

¹²⁴ Οὕτω δὴ τὰ πανταχοῦ τῆς γῆς καί τῆς θαλάττης τῶν δαιμόνων κατελύθη τεμένη (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Λειψία 1911, V, 22).

¹²⁵ Τῷ τέ Σαραπειῷ κατελυμήναντο καί τοῖς ἀναθήμασιν ἐπολέμησαν ἀνανταγώνιστον καί ἄμαχον νίκησαντες. Τοῖς γοῦν ἀνδριάσι καί ἀναθήμασιν ἐν τόνδε γενναίως ἐμαχέσαντο, ὥστε οὐ μόνον ἐνίκων ἀλλὰ καί ἐκλεπτον.

¹²⁶ Βίοι φιλοσόφων καί σοφιστῶν, Ἀμστελῶδαμον 1822, σ. 44.

¹²⁷ Σωζομενός, ὁ.π., VII, 10. Στόν Ἀρκάδιο πού ἔδωσε ἐντολή νά καταστραφοῦν οἱ καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ καί τά ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Γάζας.

θά ἐπαναληφθοῦν καί στόν ναό τοῦ Διονύσου. Ὁ Θεόφιλος εἰσβάλλει μέ τήν κουστωδία του, θρυμματίζει τά ἀγάλματα, ἀρπάζει τά πολύτιμα ἀναθήματα καί διασκορπίζει στούς δρόμους τῆς Ἀλεξάνδρειας τά φαλλικά σύμβολα γιά νά τά ποδοπατήσει τό πλήθος¹²⁸.

Γιά τούς βανδαλισμούς τῶν χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου γράφει ὁ Jacques Lacarriere στό ἔργο τοῦ «Ἄνθρωποι μεθυσμένοι ἀπό θεό»: «Σέ κάθε διωγμό τῶν θεῶν τῆς εἰδωλολατρίας ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἴδιες σκηνές φρίκης, οἱ ἴδιες κινήσεις τοῦ πλήθους, οἱ ἴδιες κραυγές μίσους μέ φόντο τά κατασυντριμμένα ἀγάλματα στούς δρόμους, τούς πυρπολημένους ναούς καί τήν καταδίωξη τῶν πιστῶν τῆς παλαιᾶς θρησκείας ὡς τά ἄδυτα τῶν ναῶν»¹²⁹.

Δέν ὑπάρχει πλέον καμμιά ἀμφιβολία ὅτι οἱ βαρβαρότητες κατά τῶν ἀρχαίων μνημείων καί καλλιτεχνημάτων δέν ἦταν ἀποτέλεσμα θρησκευτικῶν ἐξάρσεων ἀλλά προμελετημένη ἐπιχείρηση διαρπαγῆς ὑπό τήν αἰγίδα τῆς ἐξουσίας, αὐτοκρατορικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς. Ἀρκεῖ νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ πατριάρχης Ἀλεξάνδρειας Θεόφιλος, ὁ ὀργανωτής τῶν βανδαλισμῶν, ὑπῆρξε τόσο εὐσεβῆς καί ἀδιάλλακτος χριστιανός καί δεινός πολέμιος τῆς εἰδωλολατρίας πού τό 410 διόρισε ἐπίσκοπο Πτολεμαῖδος (Κυρηναϊκῆς) τόν νεοπλατωνικό φιλόσοφο καί ρήτορα Συνέσιο πού ἀνοιχτά δήλωνε πῶς εἶναι ὀπαδός τῆς παλαιᾶς θρησκείας!¹³⁰ Ἡ ἐκστρατεία κατά τῶν «εἰδώλων» εἶχε ἰδιοτελῆ κίνητρα καί ἐντασσόταν στούς ἀνταγωνισμούς γιά ἐξουσία καί ἐπιρροή.

Ὁ Δ' αἰώνας ἦταν ὁ πιό καταστροφικός τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Σαρῶθηκαν ὅλα τά μνημεῖα καί ἔργα τέχνης σέ Ἀνατολή καί Δύση. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξάνδρειας Γεώργιος, μέ αὐτοκρατορική ἄδεια, ἐπιχειρεῖ, μαζί μέ στρατιωτική δύναμη, εἰσβολή στούς ναούς καί διαρπάζει τά ἀναθήματα καί τά διακοσμητικά ἔργα τέχνης¹³¹. Ἐπικεφαλῆς πλήθους χριστιανῶν διαπομπεύει στούς δρόμους τῆς πόλης τά λατρευτικά ἑλληνικά ἀγάλματα — «ἐπόμπευον ἐπιτωθάζοντες τοῖς Ἑλληνισταῖς», γράφει ὁ Σωζομενός. Ἀκολούθησε ἐξέγερση τῶν πιστῶν τῆς παλαιᾶς θρησκείας — «ἐστασίασε τό ἑλληνικόν πλήθος» — καί ἐπίθεση «ξίφεσιν καί λίθοις». Κατά τήν αἱματηρή σύγκρουση οἱ «Ἑλληνισταί» συλλαμβάνουν τόν ἐπίσκοπο, τόν θανατώνουν καί τόν ρίχνουν στήν πυρά¹³².

Ὁ ἐπίσκοπος Λαμψάκου Παρθένιος, μέ ἐπίνευση τοῦ Κωνσταντίνου, ἰσοπέδωσε ὅλα τά ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς περιοχῆς του καί ἀφάνισε τά ἔργα τέχνης πού εἶχαν ἀπομείνει ἀπό τίς ρωμαϊκές λεηλασίες. Καί ἀνακηρύχθηκε ἅγιος τῆς

¹²⁸ Βλ. Σωκράτης, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, V.12 καί 16, VI.2, Σωζομενός, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, VII.15.

¹²⁹ *Hommes ivres de Dieu*, ἑλλ. μετ., σ. 95.

¹³⁰ F. Tinnefeld, ὁ.π., σ. 287.

¹³¹ ἔχαλέπαινε δέ μάλιστα τό Ἑλληνικόν, ὅτι τε θύειν αὐτούς καί πατέριους ἑορτάς ἄγειν ἐκόλυε καί στρατιώτας καί τόν ἐν Αἰγύπτῳ στρατηγόν σὺν ὄπλοις ἐπεισαγαγόν τῇ πόλει, εἰκόνας τε καί ἀναθήματα καί τόν ἐν τοῖς ναοῖς κόσμον ἀφαιρούμενος (Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, IV, 30, 2).

¹³² ἀναιροῦσιν αὐτόν... περί δεῖλην ὄψιαν πυρὶ παρέδωκαν (ὁ.π., V, 7, 5-8). Κατά τόν Φώτιο τόν ἔδεσαν πάνω σέ καμήλα, τόν κατακρεούρησαν καί τόν ἔρριξαν στήν πυρά μαζί μέ τήν καμήλα — «καμήλω τε προσέδησαν καί διασπαραχθέντα σὺν αὐτῇ πυρὶ παρέδωσαν» (Patrologia Graeca, τ. 104). Βλ. καί Θεοδώρητος, ὁ.π. II, 141.

Ὁρθοδοξίας¹³³. Ἐπί Κωνσταντίνου πάλι καταστρέφονται ἀπό τόν τοπικό ἱεράρχη οἱ ἀρχαῖοι ναοί στήν Ἀρέθουσα τῆς Συρίας¹³⁴. Στήν Κύζικο ὁ ἐπίσκοπος Ἐλεύσιος ἀνατρέπει καί κατασυντρίβει τά ἀγάλματα. Στή Δάφνη, τό «ἐπίσημον προάστειον» τῆς Ἀντιόχειας, τό χριστιανικό ἱερατεῖο πυρπόλησε τόν ναό καί κατέστρεψε τό περίφημο ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφναίου¹³⁵. Ἡ φωτιά, γράφει ὁ Σωζομενός, «πᾶσαν τήν ὀροφήν καί αὐτό τό ἄγαλμα κατέφλεξε» κί ἄφησε μόνο τούς τοίχους καί τούς κίονες. Τό χριστιανικό ἱερατεῖο διέδιδε ὅτι τόν Ἀπόλλωνα, τόν «δαίμονα», ἔκαψε θεϊκή φωτιά — «θεήλατον ἐμπεσεῖν τῷ δαίμονι πῦρ» καί ὅτι ἀπό ὀργή θεοῦ — «κατά τήν θείαν μῆνιν» — τό «οὐράνιον πῦρ» ἀφάνισε τόν ναό. Ὅλοι ὡστόσο γινώριζαν ὅτι οἱ χριστιανοί πυρπόλησαν τό μνημεῖο — «χριστιανῶν εἶναι τό δρᾶμα»¹³⁶. Στήν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας οἱ χριστιανοί κατεδάφισαν τούς ναούς τοῦ Διός καί τοῦ Ἀπόλλωνος καί τό ἱερό τῆς Τύχης. Στή Μῆρο τῆς Φρυγίας οἱ «χρισταμύντορες» Μακεδόνιος, Θεόδουλος καί Τατιανός εἰσβάλλουν νύχτα μέ τίς ὀρδές τους στόν ἀρχαῖο ναό τῆς πόλης καί θρυμματίζουν ὅλα τά ἀγάλματα¹³⁷.

Ὅλοι οἱ βανδαλισμοί κατά τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἔγιναν ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἐξουσία, γράφει ὁ Γερμανός ἱστορικός K. L. Noethlichs¹³⁸. Τή διαπίστωση ἐπιβεβαιώνουν ἄπειρα ἱστορικά περιστατικά. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀπάμειας Μάρκελλος «τούς ἀνά τήν πόλιν καί τās κώμας ναούς κατεστρέψατο»¹³⁹. Πυρπόλησε καί ἰσοπέδωσε τόν ναό τοῦ Διός, μεγαλοπρεπές κατακόσμητο ἀρχιτεκτόνημα¹⁴⁰, μέ τή βοήθεια 2.000 στρατιωτῶν. Ὅπως γράφει ὁ Θεοδώρητος ἡ κουστωδία τοῦ ἐπισκόπου ἀντιμετώπισε δυσκολίες στήν κατεδάφιση τοῦ ναοῦ ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους του, τῆς στέρεης συναρμογῆς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί τῶν μεταλλικῶν συνδέσεων¹⁴¹. Ὁ ναός εἶχε στοές καί στίς τέσσερες πλευρές καί οἱ κίονες εἶχαν περίμετρο 16 πήχεων¹⁴². Ἡ κατεδάφιση θά γίνει μέ διατομή τριῶν κίωνων, ἀφαίρεση τμήματος ἀπό τούς σπονδύλους καί ἀντικατάστασή του μέ ξύλινα ὑποστηρίγματα. Ὑστερα θά διαποτίσουν μέ λάδι τά ξύλινα

¹³³ Σωζομενός, ὁ.π., V, 7, Σωκράτης, ὁ.π., III, 2. Βλ. καί K.L. Noethlichs, Art. Heidenverfolgung (Beal Lexicon fur Antike und Christentum, XIII, 1986).

¹³⁴ Σωζομενός, ὁ.π., V, 10.

¹³⁵ περικαλλές ἄγαλμα καί νεῶς μεγαλοφυῆς καί φιλοτίμως ἐξεργασμένος (Σωζομενός, ὁ.π., V, 19, 5).

¹³⁶ Ὁ.π., V, 19, 5. Σέ θεϊκή ὀργή ἀποδίδει καί ὁ Θεοδώρητος τόν ἀφανισμό τοῦ ναοῦ. Κεραυνός — θεία δίκη — ἔκαψε τό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος καί κονιορτοποίησε τό ἄγαλμά του. «Σκηπτός γάρ οὐρανόθεν καταπεμφθείς τόν σηκόν ἐνέπρησεν ἅπαντα καί αὐτό τό τοῦ Πυθίου ἄγαλμα κόνιν λεπτοτάτην ἀπέφηνε» (ὁ.π., III, 2, 4). Τούς χριστιανούς καταγγέλλει καί ὁ Ἰουλιανός γιά τήν καταστροφή τοῦ Δαφναίου — «παρά χριστιανοῦ τινος τόν ἐμπρησμόν γεγενῆσθαι τοπάζων» (ὁ.π., III, 11). Τό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος θά ἀναστηλωθεῖ ἀπό τόν Ἰουλιανό, γράφει ὁ Ἀντιοχεύς Ἀμμιανός *Μαρκελίνος* (Rerum gestarum libri XXII, 13, 2).

¹³⁷ Ἐν Μηρῷ νύκτωρ ἐπεισελθόντες τά ἀγάλματα συνέτριψαν (Ἐνάντιος, ὁ.π., V, II, 1-2).

¹³⁸ Ὁ.π., σ. 152.

¹³⁹ Σωζομενός, ὁ.π., VII, 15, 2.

¹⁴⁰ τέμενος μέγιστον τέ ὄν καί πολλῶ κόσμῳ πεποικιλμένον.

¹⁴¹ Ἦταν ἀδύνατο «διαλύσαι λίθων τήν ἀρμονίαν· μέγιστοι τέ γάρ ἦσαν καί ἀλλήλοις ἄγαν συνηρμοσμένοι καί μέντοι καί σιδήρῳ καί μολύβδῳ προσδεδεμένοι».

¹⁴² Στοάν ἐκ τῶν τετάρων πλευρῶν ὁ νεῶς εἶχεν ὑψους κείμενος αὐτῷ συνηρμοσμένην· οἱ δέ κίονες μέγιστοι τέ ἦσαν καί ἰσόμετροι τῷ νεῷ, ἐκάστου δέ ὁ κύκλος ἐξκαίδεκα πήχεων ἦν. Ἡ δέ τοῦ λίθου φύσις στεροστάτη τις ἦν καί οὐ ραδίως τοῖς τῶν λιθοτόμων ὀργάνοις ὑπέικουσα.

ὑποκατάστατα τοῦ μαρμάρου καί θά βάλουν φωτιά. Οἱ στοές κατέρρευσαν παρασύροντας τόν ναό. Ὁ βρόντος ἀπό τήν κατακρήμνιση, γράφει ὁ Θεοδώρητος, ἀναστάτωσε τήν πόλη. Κόσμος πολὺς εἶχε συγκεντρωθεῖ γιά νά παρακολουθήσει τήν καταστροφή τοῦ μνημείου — «εἰς θεάν συνήγειρεν». Καί καθὼς σωριαζόταν ὁ περίφημος ναός μέ πάταγο, «οἱ δαίμονες τῶν εἰδώλων ἐγκατέλειπαν τήν φωλεά τους», ἐνῶ τά πλήθη ἔψαλλαν ὕμνους. Ἔτσι γκρέμισε καί τούς ἄλλους ναούς «ὁ θεῖος ἐκεῖνος ἀρχιερεὺς», καταλήγει μέ εὐφροσύνη ὁ Θεοδώρητος¹⁴³.

Ὁ Μάρκελλος θά συνεχίσει μέ πάθος τίς βάρβαρες καταστροφές τῶν μνημείων τῆς περιοχῆς του. Κατά τή διάρκεια μιᾶς ἐπιδρομῆς μέ κουστωδία στρατιωτῶν καί γλαδιατόρων, γιά τήν κατεδάφιση ἑνός ἀρχαίου ναοῦ στόν Αὐλῶνα, ἐνῶ παρακολουθοῦσε ἀπό ἀπόσταση τίς φλόγες πού τύλιγαν τό μνημεῖο, πιστοί τῆς παλαιᾶς θρησκείας τόν περικύκλωσαν καί ἀναρπάζοντάς τον αἰφνιδιαστικά τόν ἔρριξαν στήν πυρά. Καί ἔτσι ἀνακηρύχθηκε ἅγιος ἀπό τή βυζαντινὴ καί τή ρωμαϊκὴ ἐκκλησία¹⁴⁴.

Στούς βανδαλισμούς πρωτοστατοῦν καί οἱ μοναχοὶ ἐπειδὴ διεκδικοῦν τίς περιουσίες τῶν «εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν». Τό 421, ὁμάδα μοναχῶν εἰσβάλλει στήν Ἱερουσαλήμ καί πυρπολεῖ ἀρχαίους ναούς καί συναγωγές.

Κατά τόν χωρισμό τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους σέ ἀνατολικό καί δυτικό, οἱ νεοπροσῆλυτοὶ τῆς Δύσης συναγωνίζονται τούς χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς στίς βαρβαρότητες ἐναντίον τῶν ἀρχαίων μνημείων καί ἔργων τέχνης. Ὁ ἔπαρχος Ρουφῖνος γκρεμίζει τόν ναό τοῦ Ἑρμῆ στήν Ἀντιόχεια (τό 376), ὁ ἔπαρχος Γράκχος ἰσοπεδώνει (τό 377) τόν ναό τοῦ Μίθρα. Ἀμφότεροι κέρδισαν τίς εὐλογίες τοῦ ἀγίου Ἱερώνυμου¹⁴⁵. Τό 393 ὁ Ρωμαῖος ἀξιωματοῦχος Ιονίος καταστρέφει τούς ἀρχαίους ναούς τῆς Καρχηδόνας. Ἄλλοι νεοφώτιστοι ἀφανίζουν μνημεῖα καί ἀγάλματα σέ διάφορες βορειοαφρικανικὲς πόλεις προκαλώντας ἀγαλλίαση στόν ἅγιο Αὐγουστῖνο¹⁴⁶.

¹⁴³ Ὁ.π., V, 21.

¹⁴⁴ Κατά τόν Σωζομενό ὁ ἐπίσκοπος Μάρκελλος, ἀφοῦ κατέστρεψε τούς ναούς τῆς Ἀπάμειας καί τῆς περιοχῆς, συγκέντρωσε «στρατιώτας τίνας καί μονομάχους» καί γκρέμισε τόν «μέγιστον ναόν» τοῦ Αὐλῶνος. Ἀλλά ἐνῶ ἡ ἐνοπλη συνοδεία κατεδάφιζε τό μνημεῖο ξεσηκώθηκε ὁ λαός, ὄρμησε ἐναντίον του κι' ἀφοῦ τόν συνέλαβε τόν θανάτωσε ρίχνοντάς τον στή φωτιά — «συνελάβοντο αὐτόν καί πυρᾶ ἐμβαλόντες ἀνεῖλον» (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. J. Bidez, Berlin 1966, VIII, 15, 13-15). Οἱ καταστροφικὲς ἐπιδρομές καί βανδαλισμοὶ τοῦ ἱερατείου κατά τῶν ναῶν καί τῶν ἀγαλμάτων καί ἡ διαρπαγὴ τῶν ἱερῶν δημιούργησαν ἐμφυλιοπολεμικὸ κλίμα πού ὀδήγησε σέ συγκρούσεις, ἀντεκδικήσεις καί ὠμότητες. Ἐπὶ Κωνσταντίνου, κάποιος Κύριλλος, διάκονος στήν Ἡλιούπολη τοῦ Λιβάνου, κατακομμάτιασε πολλὰ ἀγάλματα. Οἱ εἰδωλόλατρες, γράφει ὁ Θεοδώρητος, ὄχι μόνο τόν θανάτωσαν ἀλλὰ καί ἐφαγεν τό σηκώτι του. «Ζήλω πυρπολούμενος θεῖω (ὁ Κύριλλος) πολλὰ τῶν ἐκεῖ προσκυνομένων εἰδώλων συνέτριψε. Ταύτης μεμνημένοι τῆς πράξεως οἱ δυσώνυμοι οὐ μόνον αὐτόν ἀνεῖλον ἀλλὰ καί τήν γαστέρα τέμνοντες τοῦ ἥπατος ἀπεγεύσαντο». Καί ἰδοὺ πῶς τιμώρησαν οἱ χριστιανοί, ἐκδικούμενοι, τούς φονεῖς τοῦ διακόνου. Τούς ξερίζωσαν ἕνα ἕνα τά δόντια, τούς ἔκοψαν τή γλώσσα καί τούς τύφλωσαν — «ἐστερήθησαν μὲν τῶν ὀδόντων πάντων κατὰ ταυτόν ἐκπεπτωκότων ἐστερήθησαν δέ γλωττῶν... ἀφηρέθησαν δέ καί τό βλέπειν» (ὁ.π., III, 6). Εἶναι ἡ πρώτη ἀναφορά στίς βασανιστικὲς θανατώσεις πού ἐγκαινιάζονται ἀπό τήν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου στό χριστιανικὸ Βυζάντιο: ἀκρωτηριασμοί, ἐκρίζωση ὀδόντων, γλωσσοτομία, ἐκτύφλωση κ.α. (Βλ. Κύρ. Σίμποπουλος, Βασανιστήρια καί Ἐξουσία, Ἀθήνα 1987).

¹⁴⁵ Epistulae, 107, 2.

¹⁴⁶ Civitas Dei, XVIII, 54. Βλ. καί Noethlichs, ὁ.π., σ. 1151, 1179.

Ὁ Θεοδοσίος Α' (346-393) ἀνακαλεῖ ἀπό τήν Ἰβηρικὴ τὸν ἑπαρχο Maternus Kynegius καὶ τοῦ ἀναθέτει τὴν ἐπιχείρηση καταστροφῆς ἀρχαίων μνημείων καὶ καλλιτεχνημάτων στὶς ἀνατολικές ἐπαρχίες. Καὶ ἐπέδειξε τέτοιο ζήλο στὸς βανδαλισμούς του ὁ Κυνήγιος πού μετὰ τὸν θάνατό του (388) θά ἐνταφιασθεῖ στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὅπου βρισκόταν τὸ νεκροταφεῖο τῶν αὐτοκρατόρων¹⁴⁷.

Ἡ πολιτικὴ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στὸς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες καὶ στὴν Ἀνατολή καὶ στὴ Δύση ἦταν ἀρχικὰ ἀνεκτικὴ ἀπέναντι στὸς πιστοὺς τῆς παλαιᾶς θρησκείας. Ἐπρεπε νὰ ἀποτραποῦν οἱ κοινωνικὲς ἀναστατώσεις, ἡ αἱματοχυσία καὶ κυρίως οἱ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομία — παρατηρήθηκε ἐπικίνδυνη μείωση τῶν αὐτοκρατορικῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ τὴ φορολογία. Ὁ Θεοδοσίος Α', ὁ ἐπιλεγόμενος Μέγας, στὴν πρώτη περίοδο τῆς βασιλείας του, ἔδωσε ἐντολή, γιὰ καιροσκοπικούς λόγους, νὰ ξανανοίξουν οἱ πύλες τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῆς Ὀσροηνῆς (ΒΔ Μεσοποταμία) γιὰ νὰ ἀπολαμβάνουν οἱ ἐπισκέπτες τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τέχνης πού τὸν διακοσμοῦσαν. Φρόντισε ἐπίσης γιὰ τὴν ἀναστήλωση μνημείων πού εἶχαν ὑποστῆι φθορές κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολέμων. Διαμέσου τοῦ εὐνοουμένου του στρατηγοῦ Στηλίχωνος ξανάστησε στό βᾶθρο του τὸ ἄγαλμα τῆς Νίκης¹⁴⁸. Σύντομα ὁμως εὐθυγραμμίζεται μέ τὸ ἱερατεῖο καὶ διάφορες ομάδες συμφερόντων. Καὶ προσδοκῶντας ἔκτακτους πόρους γιὰ τὸ ἀνακτορικὸ θησαυροφυλάκιο ξεπερνᾷ ὅλους τοὺς προκατόχους τοῦ στὸς βανδαλισμούς καὶ μεταβάλλεται σὲ ἀχαλίνωτο διώκτη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ — θά καταργήσῃ καὶ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες. Ἀναλαμβάνει τὴν κατεδάφιση ὅλων τῶν ναῶν πού εἶχαν ἀπομείνει. Ὁ «πιστότατος βασιλεύς», γράφει ὁ Θεοδώρητος, «κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς πλάνης μετέθηκε τὴν σπουδὴν καὶ νόμους ἔγραψε τὰ τῶν εἰδώλων τεμένη καταλυθῆναι κελεύων»¹⁴⁹. Ἰσοπέδωσε ὅλους τοὺς ναοὺς, ἱστορεῖ ὁ Βυζαντινὸς χρονογράφος Ἰωάννης Μαλάλας — «τοὺς δὲ ναοὺς τῶν Ἑλλήνων πάντα κατέστρεψεν ἕως ἐδάφους»¹⁵⁰. Καὶ δήμεισε τίς περιουσίες τῶν ναῶν καὶ ἱερῶν ὑπὲρ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου¹⁵¹.

Βάρβαρη καὶ ἐπονείδιστη ὑπῆρξε ἡ στάση τοῦ Θεοδοσίου Α' ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας. Μετέτρεψε τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος σὲ χαμαιτυπεῖο, τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης σὲ ἀμαξοστάσιο καὶ γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ ἔχτισε καταλύματα γιὰ ἄπορες πόρνες¹⁵².

¹⁴⁷ Ζώσιμος, ὁ.π., IV, 3, Λιβάνιος, Λόγοι XXX, 8, 40, Ὑπὲρ τῶν Ναῶν, 46, Θεοδώρητος, ὁ.π., V, 21.

¹⁴⁸ Θεοδοσιανὸς Κῶδιξ, 16, 10, 15.

¹⁴⁹ Ὁ.π., V, 21.

¹⁵⁰ Γκρέμισε καὶ τὸ ἱερό τῆς Ἡλιουπόλεως «τὸ μέγα καὶ περιβόητον, τὸ λεγόμενον Τρίλιθον» (Χρονογραφία, ἔκδ. Βόννης 1831, σ. 344).

¹⁵¹ Θεοδοσιανὸς Κῶδιξ, 16, 10, 20. Στὴ Δύση, ἀντίθετα, ὁ αὐτοκράτορας Φλάβιος Ὀνώριος, γιὸς τοῦ Θεοδοσίου, θά ἐπιβάλλει μέ εἰδικὸ νόμο τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων μνημείων. Βαρύτατες ποινές προβλέπονταν γιὰ καταστροφὴ ἀγαλμάτων καὶ ἄλλων ἔργων τέχνης. Ἐδωσε ἐπίσης ἐντολή, ὅπως γράφει ὁ Σωζομενός, «νά διατηρηθοῦν ὅλες οἱ διακοσμῆσεις τῶν δημοσίων κτιρίων» (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, V, 4).

¹⁵² Σωζομενός, ὁ.π., VII, 15.

Όταν δέν κατεδαφίζονταν οί ἀρχαῖοι ναοί μετατρέπονταν σέ ἐκκλησίες. Ὁ ἐκχριστιανισμός γινόταν φυσικά μετά τή συντριβή τῶν ἀγαλμάτων, τήν καταστροφή τῶν πινάκων καί τή διαρπαγή τῶν πολύτιμων ἀναθημάτων. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἔμενε ἀκέραιο μόνο τό βασικό ἀρχιτεκτόνημα. Ἀκολουθοῦσε ἀσβέστωμα τῶν τοιχογραφιῶν καί κατακάλυψη τῶν τοίχων μέ χριστιανικά σύμβολα. Στή νησίδα Φίλαι τοῦ Νείλου ἡ ἀρχαία λατρεία συνεχιζόταν ὡς τή βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ στρατηγός Ναρσῆς θά διακόψει τή λειτουργία τοῦ ναοῦ, θά συλλάβει τούς ἱερεῖς καί θά στείλει ὅλα τά ἀγάλματα στήν Κωνσταντινούπολη. Ὑστερα θά ἐπικαλυφθοῦν οἱ τοιχογραφίες μέ πηλό ἀπό τόν ποταμό καί θά ἐπιζωγραφισθοῦν μέ χριστιανικές παραστάσεις¹⁵³.

Ἡ συνήθης πάντως διαδικασία ἦταν ὁ ἔμπρησμός τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, ἡ κατεδάφιση καί ἡ ἀνέγερση στόν ἴδιο ἀκριβῶς χῶρο μιᾶς ἐκκλησίας. Ὅλα ὅμως ἀρχιζαν μέ ἐξορκιστική τελετουργία γιά τήν ἐκδίωξη τῶν κακῶν πνευμάτων, τῶν δαιμόνων πού κρύβονταν στά εἰδωλα¹⁵⁴. Ἀκολουθοῦσε ὁ ἔμπρησμος ἐπειδή ἡ φωτιά ὀλοκλήρωνε τήν καταστροφή τῶν δαιμόνων. Τά μάρμαρα καί τίς λιθόπλακες τῶν ναῶν χρησιμοποιοῦσαν γιά ἐπίστρωση δαπέδων καί περιβόλων. Ἔτσι οἱ χριστιανοί πατοῦσαν θριαμβικά πάνω στά κατακεείμενα μέλη τῶν εἰδωλολατρικῶν μνημείων. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γάζας, ἅγιος τῆς Ὀρθοδοξίας — ὅταν κατέστρεψε τό Μαρνεῖον — τόν περιλάμπρο ναό τοῦ Διός — μεταχειρίσθηκε τά μάρμαρα τοῦ ἄδυτου γιά τήν πλακόστρωση ἑνός δρόμου. «Γιά νά πατοῦν», ἔλεγε, «ὄχι μόνο ἄνθρωποι ἄλλα καί γυναῖκες καί γουρουνία καί ἄλλα ζῶα»¹⁵⁵. Γίνονταν καί χειρότερα. Οἱ χριστιανοί μετέτρεπαν πολλούς ἀρχαίους ναούς σέ πορνεῖα.

Μέγας διώκτης τῶν ἀλλόθρησκων καί κατεδαφιστής ἀρχαίων μνημείων ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος (Δ' αἰ.). Ἐγράφε γιά τούς πιστούς της παλαιᾶς θρησκείας: «Εἶναι στιγματισμένοι, χειρότεροι ἀπό τους χοίρους πού πασαλείβονται μέ περιττώματα... Εἶναι ἄξιοι λιθοβολισμοῦ». Συγκέντρωσε «ἀσκητάς ζήλω θείῳ πυρπολουμένους, τούς ἐφοδίασε μέ αὐτοκρατορική ἐντολή — «νόμοις αὐτοῦς ὀπλίσας βασιλικοῖς» — καί τούς ἐξαπέλυσε ἐναντίον τῶν «εἰδωλικῶν τεμενῶν» τῆς Φοινίκης (Παλαιστίνη). Καθιέρωσε μάλιστα — πρῶτος στή χριστιανική ἐποχή — τή «χορηγία», τή χρηματοδότηση δηλαδή τῶν βανδαλισμῶν. Ζήτησε χρηματική συνδρομή ἀπό τίς πλούσιες καί «προσηλωμένες στόν Χριστό» γυναῖκες τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου γιά τήν πραγμάτωση τοῦ «ἱεροῦ σκο-

¹⁵³ K. Noethlichs, ὁ.π., I, 136. Βλ. καί V. Schultze, Geschichte des Untergangs des eriechisch-rOmischen Heidentums, 1887, τ. Δ', σ. 324.

¹⁵⁴ Τή βαρβαρότητα τῶν κατεδαφίσεων καί τῆς καταστροφῆς ἔργων τέχνης συνοψίζει μέ ἐκδηλο ἐνθουσιασμό ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὑπέρμαχος τῶν βανδαλισμῶν πού ἐξαπέλυσαν οἱ πρῶτοι Βυζαντινοί αὐτοκράτορες ποδοπατώντας τό περί ἀνεξιθρησκείας ἐδικτον τοῦ 313. «Ἄμα δέ προστάγματι τά τῆς ἀπάτης μηχανήματα εἰς ἔδαφος ἄνωθεν ἀφ' ὑψηλοῦ κατερρίπτετο, ἐλύετό τε καί καθρεῖτο αὐτοῖς ξοάνοις καί δαίμοσι τά τῆς πλάνης οἰκοδομήματα» Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, Εἰς τόν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως, Γ', XXVI, 26. Βλ. ΒΕΠΕΣ, τ. 24, σ. 156).

¹⁵⁵ Μάρκος ὁ Διάκονος, Βίος τοῦ ἁγίου Πορφυρίου, σ. 6.

πού». Καί βρήκε πρόθυμη ἀνταπόκριση¹⁵⁶. Ἔτσι ξεθεμελίωσε ὅλους τούς ναούς πού εἶχαν ἀπομείνει στήν Παλαιστίνη, ὅπως γράφει ὁ Θεοδώρητος¹⁵⁷.

Σέ πάμπολλες σελίδες τῶν πατερικῶν κειμένων ἐξιστορεῖται μέ ἀγαλλίαση ἡ καταστροφή καί ἡ λεηλασία τῶν ἀρχαίων μνημείων καί καλλιτεχνημάτων. «Ἐκ βάθρων τούς εὐκτήριους οἴκους καθήρουν¹⁵⁸... καί τά εἶδωλα... πυρί παραδοθῆ, καί ὁ βωμός ἐκ βάθρων ἀνατραπῆ... καί μετὰ ταῦτα βασιλικήν ἀνοικοδομηθῆναι, ἐπί τοῦ αὐτοῦ ποιήσῃ χωρίον¹⁵⁹... χωνευομένων δι' αὐτοῖς τῶν ξοάνων εἰς λεπτόν τε γελοῖως κατακοπτομένων¹⁶⁰.

Ἦπῃρξαν, ὥστόσο, μερικοί — σπάνιοι βέβαια — ἐκκλησιαστικοί παράγοντες πού προσπάθησαν νά ἀναχαιτίσουν τή μανία καταστροφῆς τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ὁ ἐξηκοστός λ.χ. κανὼν τῆς Συνόδου τῆς Ἑλβίρας¹⁶¹ ὄριζε ὅτι δέν θά θεωρεῖται μάρτυρας τῆς πίστεως ὁποῖος χάνει τή ζωή τοῦ συντρίβοντα ἀγάλματα. Ὁ Θεοδώρητος κατακρίνει τούς χριστιανούς πού ἐπέμεναν νά πυρπολήσουν ἕνα περσικό ναό. Ὅχι φυσικά ἀπό σεβασμό στά ἀρχαῖα μνημεῖα οὔτε ἀπό μετριοπάθεια ἀλλά ἐπειδή οἱ βανδαλισμοί προκαλοῦσαν συχνά ἀντίποινα, συγκρούσεις καί αἱματοχυσία. Ὑμνολογεῖ, ὥστόσο, τούς ἐπισκόπους καί πατριάρχες πού πρωτοστάτησαν στήν κατεδάφιση ναῶν καί ἱερῶν καί στήν καταστροφή ἀγαλμάτων, ὅπως ὁ Μάρκελλος, ὁ Θεόφιλος καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος¹⁶².

Ὁ ἀφανισμός τῶν μνημείων καί τῶν ἔργων τέχνης ἰσοδυναμοῦσε μέ ὄλεθρο τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν. Τό ἐπισημαίνει ὁ σοφιστής Λιβάνιος στή γνωστή ἔκκλησή του πρὸς τόν Θεοδόσιο Α'. Ἄν ἦταν νά πολεμήσουμε ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν φυσικό εἶναι νά τούς ἐξολοθρεύσουμε, νά τούς ξεθεμελιώσουμε, νά τούς παραδώσουμε στήν πυρά¹⁶³. Ἀλλά ὄχι τούς ναούς καί τά ἱερά. Κί' ἄς ἀνήκουν στοὺς ἐχθρούς μας. Αὐτοὶ οἱ ναοὶ εἶναι δικοὶ μας, εἶναι μνημεῖα. Χρειάστηκε γιὰ νά γίνουν κόπο καί χρόνο πολύ, ἐργασία πολλῶν ἀνθρώπων καί ἄφθονο χρῆμα. Ἀξίζει νά τούς ὑπερασπισθοῦμε¹⁶⁴.

Ὅλοι οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὑποδέχονται μέ εὐφροσύνη αὐτή τήν πολιτιστική γενοκτονία. Θριαμβολογεῖ ὁ ἅγιος Βασίλειος: «Τά ἀγάλματα γκρεμίστηκαν, οἱ βωμοὶ ἔπεσαν, τά δαιμόνια τρέπονται εἰς φυγὴν». Κατὰ τόν ἱεράρχη σέ ὅλα τά ἀγάλματα, ἀπό ξύλο, λίθο, μάρμαρο, ἐλεφαντόδοντο, χρυσάφι ἢ ἀσήμι κατοικοεδρεύουν δαίμονες. Καταφεύγουν ἐκεῖ καθὼς παρασύρονται ἀπὸ τὴν ἀπολαυστική κνίσσα τῶν βωμῶν, ἀκριβῶς ὅπως οἱ λαίμαργοι σκύλοι

¹⁵⁶ οὐκ ἐκ τῶν ταμείων βασιλικῶν λαμβάνων ἀνήλισκεν ἀλλὰ τὰς πλούτῳ κομώσας καί πίστει λαμπρυνόμενας γυναῖκας φιλοτίμως ταῦτα παρέχειν ἀνέπειθε, τῶν ἐκ τῆς χορηγίας φυομένων εὐλογίαν ἐπιδεικνύς.

¹⁵⁷ τούς μὲν οὖν ὑπολειφθέντας τῶν δαιμόνων σηκούς τοῦτον τόν τρόπον ἐκ βάθρων ἀνέσπασεν (δ.π., V, 29).

¹⁵⁸ *Εὐσέβιος Καισαρείας* (ΒΕΠΕΣ, τ. 24, σ. 146, 21).

¹⁵⁹ Ὁ.π., σ. 165, 37-43.

¹⁶⁰ Ὁ.π., σ. 251, 13.

¹⁶¹ Ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἔγινε στή Γρανάδα τῆς Ἰσπανίας καί ἄλλοι στή Μεδίνα τῆς Ἀραβίας.

¹⁶² Ὁ.π., II, 22, III, 6, IV, 21, V, 7, 22, 28, 30, 41.

¹⁶³ καθαιρεῖν καί κατασκάπτειν καί κατακάειν.

¹⁶⁴ οἰκείων μέντοι ναῶν πόνῳ καί χρόνῳ καί πολυχειρίᾳ καί πολλοῖς ταλάντοις κατεσκευασμένων καί προκινδυνεύειν ἄξιον (Λόγοι, XXX, Πρὸς Θεοδόσιον τόν βασιλέα, Ὑπέρ τῶν ἱερῶν, Λειψία 1906, σ. 42).

τριγυρίζουν στό χασαπίο¹⁶⁵. Καί ὁ Μέγας Ἀθανάσιος: «Ἐκ σωρῶν καί ἐκ λειψάνων καί εἰκόνων πολλάκις δαίμονες ἀπελαύνονται»¹⁶⁶.

Ὁ Δυτικός Αὐγουστίνος δοξολογεῖ τίς ἐξουσίες πού ὀργάνωσαν καί πραγματοποιοῦσαν τήν καταστροφή ναῶν, ἀγαλμάτων, ἱερῶν κλπ. Ἐπιχαίρει γιά τίς βαρβαρότητες τῶν ἀξιωματούχων τοῦ αὐτοκράτορα Φλάβιου Ὀνώριου Gaudentius καί Ιονίου πού γκρέμισαν στήν Καρχηδόνα τούς ναούς τῶν «ψευδοθεῶν» καί ἀφάνισαν τά ὁμοιώματά τους¹⁶⁷.

Στήν Καππαδοκία ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός εἶδε ὅλους τούς ἀρχαίους ναούς πυρπολημένους καί ἰσοπεδωμένους. Στήν κυρίως Ἑλλάδα ἐξαφανίζονται τά ἱερά. Τά ἀγάλματα κατασυντρίβονται, τά ἔργα τέχνης γίνονται στάχτη. Στήν Ἐλευσίνα θανατώνουν τούς ἱερεῖς τῶν ἀρχαίων ναῶν, στήν Κόρινθο, Σπάρτη, Ὀλυμπία χτίζονται ἐκκλησίες πάνω στά ἐρείπια τῶν ἀρχαίων ναῶν. Οἱ Δελφοί λεηλατοῦνται ἀπό τούς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες. Δύο Ἕλληνες ἱστορικοί, ὁ Ἀναξανδρίδας καί ὁ Θεοπομπός, ἔγραψαν γιά τίς δηώσεις τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν ἀλλά περιέργως τά ἔργα τους ἐξαφανίσθηκαν.

Στά τέλη τοῦ Δ' αἰῶνα καταργοῦνται οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες. Πανευτυχῆς ὁ ἱεράρχης Βασίλειος ἀποφαίνεται: «Ποιοὶ Ὀλυμπιακοί; Αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες δέν ἦταν τίποτα ἄλλο ἀπό γιορτές τοῦ διαβόλου πού περιφρονεῖ τόν Σταυρό»¹⁶⁸. Οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες συνεχίζονταν κανονικά σ' ὁλόκληρο σχεδόν τόν Δ' αἰῶνα. Τελευταῖος γνωστός ὀλυμπιονίκης ὁ Ἀρμένιος Βαρασδάτης (369 ἢ 373). Αὐτό σημαίνει πῶς οἱ Ἀγῶνες διατηροῦσαν τόν διεθνή τους χαρακτήρα. Ἀπαγορεύθηκαν τό 393 ἢ 394 ἀπό τόν Θεοδόσιο Α'. Εἶχαν ὡς τότε πραγματοποιηθεῖ 293 Ὀλυμπιάδες.

Ὁ ναός τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς φαίνεται πῶς πυρπολήθηκε μετὰ τό διάταγμα τοῦ Θεοδοσίου Β' (426) περί καταστροφῆς τῶν εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν¹⁶⁹. Θά καταρρεύσει ἀργότερα ἀπό σεισμό — τό 522 ἢ 551. ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι καί οἱ Γότθοι, κατὰ τήν εἰσβολή στήν Πελοπόννησο, μετὰ τήν ἀπαγόρευση τῶν Ἀγῶνων, λεηλάτησαν τό ἱερό. Πάντως τό χρυσελεφάντινο ἀγαλμα τοῦ Διὸς, ἔργο τοῦ Φειδία, ὑπῆρχε στό βῆθος του τό 384 — τελευταία μαρτυρία¹⁷⁰. Κατά

¹⁶⁵ Ὅτι τοῖς ὑπὸ χειρῶν ἀνθρωπίνων μεμορφωμένοι ξύλοις ἢ λίθοις ἢ πού καί χρυσῶ καί ἀργύρῳ ἢ ἔλεφαντι, ἢ ὅσα ἄλλα τιμίας ἢ ἀτιμιωτέρας ὕλης ἐστὶ παρά τοῖς ἔθνεσιν εἰδῶλα προσκυνούμενα, τούτοις ἐκ τοῦ ἀφανοῦς δαίμονες τινές προσπᾶντες παρακαθέζονται τῆς ἀπό τῶν μiasμάτων ἡδονῆς ἀπολαύοντες. Ὅσπερ γάρ τά λίχνα κυνίδια περί τούς τῶν μακέλλων τόπους, ἐν οἷς αἶμα καί ἰχώρες, διατρίβωσιν· οὕτω καί τά λίχνα δαιμόνια, θηρώμενα τήν ἀπό τῶν αἱμάτων καί τῆς κνίσσης τῶν θυσιῶν ἀπόλαυσιν, περί τούς βωμούς εἰλεῖται καί τά ἀγάλματα τά αὐτοῖς ἀνακείμενα (Ἐρμηνεία εἰς τόν Ἡσαΐαν, 236).

¹⁶⁶ Πρὸς Ἀντίοχον Ἀρχοντα, λ. Βλ. ΒΕΠΕΣ, τ. 35, σ. 111, 25.

¹⁶⁷ falsorum deorum templa everterunt et simulacra fregerunt (De Civitate Dei contra Paganos, XVIII, 54, ἐκδ. Harvard University 1969, τ. I, σ. 91).

¹⁶⁸ Λόγος ἀρ. 27.

¹⁶⁹ Κατὰ τόν «Σχολιαστή» τοῦ Λουκιανοῦ «τότε γάρ τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ἐμπρησθέντος ἐξέλιπε καί ἡ τῶν Ἡλείων πανήγυρις καί ὁ ἀγὼν ὁ Ὀλυμπιακός». Τό πιθανότερο εἶναι πῶς ὁ ναός, μετὰ τόν ἐμπρησμό, παρέμεινε ὀρθός καί ὅτι κατέρρευσε στόν ΣΤ' αἰῶνα ἀπό σεισμό. Ὅπως γράφει ὁ Σχολιαστής τοῦ Λουκιανοῦ καμμιά ἀνθρώπινη δύναμη δέν μποροῦσε νά κατεδαφίσει τούς κολοσσιαίους κίονες (Ρητόρων Διδάσκαλοι, 9, ἐκδ. Jacobitz, τ. Δ', σ. 221).

¹⁷⁰ Τό εἶδε ὁ σοφιστής καί ρήτορας Θεμιστιος (Λόγοι, 34).

τόν Βυζαντινό χρονογράφο Γεώργιο Κεδρηνό μεταφέρθηκε ἐπὶ Θεοδοσίου στήν Κωνσταντινούπολη καί στήθηκε στό ἀνάκτορο τοῦ Λαύσου¹⁷¹. Θά καταστραφεῖ ἀργότερα ἀπό πυρκαγιά.

Ὁ σοφιστής Λιβάνιος, καταδικάζοντας τούς βανδαλισμούς τῆς ἐξουσίας — αὐτοκρατορικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς — ὑπερασπίζεται μέ σθένος ὄχι μόνο τήν ἀνεξιθρησκεία ἀλλά καί τήν ἱερότητα τῆς τέχνης, τίς πολιτιστικές ἀξίες πού ἐκφράζουν τά δημιουργήματα τῶν ἀρχιτεκτόνων, τῶν πλαστῶν καί τῶν ζωγράφων. Τό ἔργο τέχνης εἶναι τέρψη ψυχῆς, αἰσθητική εὐφροσύνη, ἀγαλλίαση τῶν ματιῶν. Καί καταγγέλλει τή βάρβαρη καταστροφή ἑνός καλλιτεχνήματος πού θαύμαζε ὁ λαός τῆς συριακῆς Βέροιας. Ἦταν τό χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἔργο μέ ἐκφραστική ζωντάνια — «ἡ τέχνη τήν φύσιν ἐμιμεῖτο». Οἱ κάτοικοι τό ὑπεραγαποῦσαν καί χαίρονταν νά τό ἀντικρῦζουν κάθε μέρα — «καθ' ἡμέραν ὄρᾶν». Δέν ἦταν λατρευτικό ἄγαλμα, δέν θυσίαζε κανείς στόν ἀρχαῖο θεό — «τούτῳ θύεσθαι θυσίας οὐδεῖς» — ἦταν ἀπλῶς τό κόσμημα τῆς πόλης. Πάνω σ' αὐτό τό ἄγαλμα ρίχτηκαν βάνδαλοι χριστιανοί καί τό κατακομματίασαν — «κατακέκοπται καί οἶχεται»¹⁷².

Ἡ ἀναμέτρηση τῶν δύο θρησκευτῶν κορυφώθηκε ἐπὶ Ἰουλιανοῦ πού κατά τή σύντομη βασιλεία του (361-364) θά ἐπιχειρήσει, παρὰ τή χριστιανική ἀγωγή του, νά ἐπαναφέρει τήν ἀπαγορευμένη λατρεία. Ἄνοιξε τούς ἑλληνικούς ναούς, γράφει ὁ Σωζομενός, ἐπισκεύασε ὅσους εἶχαν ὑποστεῖ ζημιές καί πρόσταξε νά ἀνοικοδομηθοῦν οἱ κατεδαφισμένοι¹⁷³. Χρηματοδότησε τά ἱερά, ἐπέτρεψε τίς θυσίες καί ἀνανέωσε τίς τιμές πρὸς τό παλαιό ἱερατεῖο¹⁷⁴. Ἔδωσε ἐντολή νά ξαναῦψωθοῦν τά σύμβολα τῶν ἀρχαίων θρησκευτῶν στούς ναούς¹⁷⁵. Ἀπέφυγε διωγμούς χριστιανῶν καί διακήρυξε τήν ἐλεύθερη ἄσκηση ὅλων τῶν λατρειῶν ἐφαρμόζοντας σχολαστικά τό ἔδικτον τῶν Μεδιολάνων περὶ ἀνεξιθρησκείας. Ἀπέναντι στούς χριστιανούς, γράφει ὁ Σωζομενός, παρὰ τήν ἀπέχθειά του, ἔδειξε πραότητα καί ἀνεξικακία¹⁷⁶. Μέ ἐγκύκλιό του ἔδωσε ἐντολή στίς τοπικές διοικήσεις νά μὴν ἀδικοῦν τούς χριστιανούς, νά μὴ τούς προσβάλουν καί νά ἀποφεύγουν τόν βίαιο προσηλυτισμό¹⁷⁷.

Ὡς τά τέλη περίπου τοῦ Δ' αἰῶνα οἱ ἐπίθεσεις ἐναντίον ναῶν, ἱερῶν καὶ καλλιτεχνημάτων καί ὁ διωγμός τῶν πιστῶν τῆς παλαιᾶς θρησκείας γίνονταν μέ

¹⁷¹ ἐν τοῖς Λαύσου ἦσαν οἰκήματα... ἴστατο δέ καί... ὁ Φειδίου ἐλεφάντινος Ζεὺς, ὃν Περικλῆς ἀνέθηκεν εἰς νεῶν Ὀλυμπίων (Σύνοψις Ἱστοριῶν, σ. 322).

¹⁷² Λόγοι, XXX, 22. Βλ. καί Θεοδώρητος, ὁ.π., IV, 18, 14.

¹⁷³ Ἄνοιξε τόν ναό καί τόν καθάρισε ἀπό τῆ βρώμα — «καί ὑπό χρόνου ρυπῶντα ἐξεκάθηρεν ὁ τοῦ ἔθνους ἡγούμενος» (ὁ.π., V, 10, 1-2).

¹⁷⁴ καί τούς περὶ ταῦτα σπουδάζοντας ἐν πολλῇ τιμῇ ἐποιεῖτο· μύσαις τέ καί ἱερεῦσιν, ἱερόφαντας τε καί τῶν ξοάνων θεραπευταῖς τὰς παλαιᾶς τιμᾶς ἐκύρωσεν.

¹⁷⁵ Προσέταξε δέ καί τόν πῆχυν τοῦ Νείλου καί τά σύμβολα κατὰ τά παλαιὰ πάτρια κομίζεσθαι πρὸς τόν Σάραπιν.

¹⁷⁶ Ἀνεξίκακον καί πρᾶον τῷ πλήθει τῶν χριστιανῶν ἑαυτὸν ἐπιδεικνύς (ὁ.π., V, 4, 9).

¹⁷⁷ μηδένα ἀδικεῖν τῶν χριστιανῶν, μηδέ ὑβρίζειν, μηδέ ἄκοντας πρὸς θυσίας ἔλκειν (ὁ.π., V, 5, 1). Προχώρησε καί σέ τιμωρία ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων πού διακρίθηκαν στήν καταστροφή καί ἐνύβριση ἀρχαίων μνημείων. Φυλάκιζε λ.χ. τόν ἐπίσκοπο Κυζίκου Ἐλεύσιο «ὡς λυμήναντα τοῖς ναοῖς καί τοῖς τεμένεσιν ἐνυβρίσας (ὁ.π., V, 15, 4).

πρωτοβουλία τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν Ἀρχῶν χωρίς συστηματικές ἐπεμβάσεις τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Ἐπί Ἀρκαδίου ἐκδίδονται διατάγματα γιά διωγμό τῶν εἰδωλολατρῶν καί καταστροφή τῶν συμβόλων τους. Τό 397 δίνεται ἐπίσημη ἐντολή γιά κατεδάφιση ναῶν καί συντριβή ἀγαλμάτων. Οἱ τεχνικοί εἶχαν ἐφεξῆς δικαίωμα, κατά τήν ἐκτέλεση δημόσιων ἔργων — γέφυρες, τείχη, ὑδραγωγεία — νά χρησιμοποιοῦν οἰκοδομικό ὑλικό ἀπό τά ἐρείπια ἀρχαίων ναῶν¹⁷⁸. Οἱ κατεδαφίσεις ναῶν καί ἱερῶν περιορίσθηκαν ἀρχικά στήν ἀραιοκατοικημένη ὑπαιθρο ὅπου δέν ὑπῆρχε κίνδυνος νά προβληθεῖ μαζική ἀντίσταση ὅπως στά ἀστικά κέντρα.

Παρατηρεῖται, ὡστόσο, μιά ἀντιφατικότητα στίς αὐτοκρατορικές ἀποφάσεις γιά ἐξαφάνιση τῶν ἀρχαίων μνημείων, προφανῶς ἐξαιτίας τῶν ἀντιδράσεων μερίδας τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δυσμενῶν κοινωνικῶν ἐπιπτώσεων. Διάταγμα τοῦ Ἀρκαδίου καί Ὀνωρίου ἀπαγόρευε τήν καταστροφή ναῶν στούς ὁποίους δέν ὑπῆρχαν «παράνομα ἀντικείμενα», δηλαδή ἀγάλματα κλπ.¹⁷⁹ Ἀλλά δύο μῆνες ἐνωρίτερα, ἕνα ἄλλο διάταγμα ὅριζε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ναοί πρέπει νά κατεδαφίζονται, ἀθορύβως ὅμως, χωρίς νά προκαλεῖται ἀναταραχή¹⁸⁰. Μισόν αἰῶνα ἀργότερα αὐτοκρατορικό διάταγμα ἀπαγορεύει τήν καταστροφή ἀρχαίων κτισμάτων πού προορίζονταν γιά λατρεία, γιά δημόσια χρήση ἢ ψυχαγωγία.

Μόνο ὁ Οὐάλης (364-378), συναυτοκράτορας μέ τόν ἀδελφό του Οὐαλεντιανό — διαδέχτηκαν τόν Ἰουλιανό — ἀπέφυγε τόν διωγμό τῆς παλαιᾶς θρησκείας καί τήν ἐξαφάνιση ναῶν καί ἀγαλμάτων ἐπειδή εἶχε προσχωρήσει στόν ἀρειανισμό. Ἐχοντας στή δικαιοδοσία του τίς ἀνατολικές ἐπαρχίες ἐπέτρεψε τήν ἐλεύθερη λατρεία στούς ὑπηκόους, ὅπως γράφει ὁ Θεοδώρητος στήν «Ἐκκλησιαστική Ἱστορία» του¹⁸¹. Ἡ ἀνεξίθρησκη πολιτική τοῦ Οὐάλη προκάλεσε τήν ὀργή τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος τόν ἀποκαλεῖ «μισοχριστότατον»¹⁸².

Ὁ διωγμός ὅμως τῶν «ἐθνικῶν» καί «Ἑλλήνων» δέν περιορίζεται στά σύμβολα τῆς λατρείας. Ἐπεκτείνεται καί στά κείμενα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Στή Γάζα λ.χ. ἐπί ἐπισκόπου Πορφυρίου οἱ χριστιανοί ἔκαψαν ὅλα τά βιβλία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.

Ἐπί Θεοδοσίου Β' ὁ διωγμός ἐπισημοποιεῖται καί ἐπεκτείνεται, γίνεται ἄγριος καί καθολικός¹⁸³. Ὁ νόμος 23 τοῦ 423 ἀπειλεῖ τούς πιστούς τῶν παλαιῶν λατρειῶν μέ θάνατο καί ἐξορία¹⁸⁴. Νομοθετεῖται ἐπίσης καταστροφή ὅλων τῶν βιβλίων πού ἀντιβαίνουν στή χριστιανική παιδεία. Παραδίδονται στήν πυρά ὅλα

¹⁷⁸ Θεοδοσιανός Κῶδιξ, XV, 136.

¹⁷⁹ Ὁ.π., XVI, 10.

¹⁸⁰ Ὁ.π., XVI, 16.

¹⁸¹ Ὁ δέ Βάλης πᾶσι μὲν τοῖς ἄλλοις ἐπέτρεψε θρησκεύειν ἢ βούλονται καί τά θρησκευόμενα θεραπεύειν (ὁ.π., V, 21, 3). Ἄδειαν ἐδεδώκει καί Ἑλλησι καί Ἰουδαίοις καί τοῖς ἄλλοις ὅσοι τό χριστιανικόν ὄνομα περικείμενοι τάναντία ταῖς εὐαγγελικαῖς διδασκαλαῖς κηρύττουσι (ὁ.π., IV, 24).

¹⁸² Λόγοι, ἀρ. 43 (P.G., τ. 36, σ. 536).

¹⁸³ Θεοδοσιανός Κῶδιξ, XVI, 10, 21.

¹⁸⁴ *quamvis capitali poena subdi debuerint.*

τά κείμενα τῆς κλασσικῆς γραμματείας. Σκληρότερος ἦταν ὁ νόμος τοῦ 436. Ὅριζε τὴν κατακρήμνιση ὅλων τῶν ἀρχαίων ναῶν πού εἶχαν ἀπομείνει ἀνέπαφοι¹⁸⁵ καί τὴν ἀνατροπή καί συντριβή τῶν ἀγαλμάτων¹⁸⁶. Κάθε ἀνυπακοή ἢ ἀντίσταση συνεπαγόταν θανατική ποινή¹⁸⁷. Κατά τόν Θεοδώρητο, ὁ Θεοδόσιος Β' πρόσταξε νά ξεθεμελιωθοῦν οἱ ναοί τῶν ἀλλοθρήσκων καί νά μὴ μείνει οὔτε ἶχνος στίς ἐρχόμενες γενεές¹⁸⁸.

Κάθε νέος αὐτοκράτορας φιλοδοξεῖ νά ἐξαφανίσει ἀπό προσώπου τῆς γῆς ὅτι ἐνθυμίζει τὴν ἀρχαία λατρεία. Τό 451 ὁ Μαρκιανός νομοθετεῖ, μέ τή σειρά του, τὴν ἐξάλειψη ναῶν καί ἀγαλμάτων, ἀπειλεῖ μέ θάνατο τοὺς εἰδωλολάτρες καί ὀρίζει βαρύτερες ποινές στοὺς κρατικούς ὑπαλλήλους πού δέν ἐφαρμόζουν μέ σκληρότητα τίς αὐτοκρατορικές προγραφές. Τό 472 ὁ Λέων Α' χαρακτηρίζει ἔγκλημα κατὰ τοῦ κράτους τὴ λατρεία τῶν εἰδώλων¹⁸⁹. Οἱ κατοικίες ὅπου ἀσκεῖται παγανιστική λατρεία δημεύονται. Εἰδωλολάτρες κρατικοὶ λειτουργοὶ ἀπολύονται πάραυτα¹⁹⁰. Ὅταν οἱ πιστοὶ τῆς παλαιᾶς θρησκείας ἀνήκουν στίς κατώτερες τάξεις τιμωροῦνται μέ βασανιστήρια καί καταναγκαστικά ἔργα στὰ ὄρυχεῖα.

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀναζωπυρώνεται καί ὀλοκληρώνεται ἡ καταστροφή τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ἀπηνῆς διωγμός, ἄγρια τρομοκρατία. Ἐκτός νόμου οἱ «ἐλληνίζοντες», ἀπωθοῦνται στό περιθώριο, δέν τολμᾷ κανεὶς νά τοὺς προσεγγίσει¹⁹¹. Κατεδαφίσεις ναῶν, ἐμπρησμοὶ βιβλιοθηκῶν καί ἄλλες βαρβαρότητες. Ὁ ἐπίσκοπος Ἰωάννης τῆς Ἐφέσου, ὁ ἐπιλεγόμενος τῆς Ἀσίας, ἀναλαμβάνει καθήκοντα ἱεροξεραστή καί ἐπιδίδεται σέ ἐπονείδιστους βανδαλισμούς. Καυχιόταν ὅτι γκρέμισε ἀρχαίους ναοὺς, ὅτι θρυμμάτισε ἀγάλματα, ὅτι πυρπόλησε ἱερά ἄλση καί ὅτι ἔκαψε 2.000 «εἰδωλολατρικά κείμενα»¹⁹². Στίς Τράλλεις ἰσοπέδωσε ἕναν περιφνημὸ ἀρχαῖο ναό.

Ἀλλά δέν γκρεμίζονται μόνο τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, δέν συντρίβονται, μόνο τὰ ἀγάλματα. Κηρύσσεται ἄγριος πόλεμος καί κατὰ τῆς κλασσικῆς παιδείας. Τό 529 ἀπαγορεύεται ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας καί ἐπιβάλλεται τό κλείσιμο τῶν ἀθηναϊκῶν σχολῶν¹⁹³. Τό 559 διαπομπεύονται στὴν Κωνσταντινούπολη πιστοὶ τῆς ἀρχαίας θρησκείας καί τὰ ἔργα τέχνης πού κοσμοῦσαν τίς κατοικίες τους — ἀγάλματα, πίνακες ζωγραφικῆς κλπ. — καθώς καί οἱ βιβλιοθηκῆκες τους

¹⁸⁵ fana templo delubro si qua etiam nunc restant integra.

¹⁸⁶ Θεοδοσιανός Κώδιξ, Χ, 25.

¹⁸⁷ Θεοδώρητος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, V, 39.

¹⁸⁸ τῶν εἰδωλικῶν σηκῶν τὰ λειπόμενα ἐκ βάθρων ἀνασπασθῆναι προσέταξεν, ὥστε τοὺς μεθ' ἡμᾶς ἐσομένους μηδέ ἶχνος τῆς προτέρας ἐξ ἀπάτης θεάσασθαι (ὀ.π., V, 37).

¹⁸⁹ pagano superstitio crimen publicum.

¹⁹⁰ Θεοδοσιανός Κώδιξ, I, 11, 8.

¹⁹¹ Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ χρόνῳ διωγμός γέγονε τῶν Ἑλλήνων μέγας καί πολλοὶ ἐδημεύθησαν... καί ἐκ τούτου πολὺς φόβος γέγονεν· ἐθέσπισε δὲ ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ὥστε μὴ πολιτεύεσθαι τοὺς ἐλληνίζοντας (Ἰωάννης Μαλάλας, ὀ.π., σ. 449).

¹⁹² Ἰωάννης Ἐφέσου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, III, 3, 27.

¹⁹³ ὁ βασιλεὺς θεσπίσας πρόσταξεν ἐπεμψεν εἰς Ἀθήνας κελεύσας μηδένα διδάσκειν φιλοσοφίαν (Ἰωάννης Μαλάλας, ὀ.π., σ. 451).

ρίχνονται στην πυρά σέ δημόσια τελετή στην πλατεία τοῦ Κυνηγίου¹⁹⁴. Τό 562, μέ διαταγή τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καίγονται πίνακες ζωγραφικῆς καί ἔργα ἀρχαίων συγγραφέων¹⁹⁵.

Διώκονται ἐπίσης οἱ πιστοί τῆς παλαιᾶς θρησκείας, δημεύονται οἱ περιουσίες τους, φυλακίζονται καί ἐκτελοῦνται. Ὁ νεοπλατωνικός γραμματικός Παμπρέπιος, μαθητής τοῦ Πρόκλου, θανατώνεται. Στήν Ἀλεξάνδρεια τῆς ἐποχῆς τοῦ Ζήνωνος, ὁ φιλόσοφος Ἰεροκλῆς — διάνοια «ἀτρέπτου καί μεγαλοπρεποῦς εὔρους» πού «κατέπληττε πανταχοῦ τούς ἀκροωμένους» — κατηγορεῖται γιά «ἐλληνικότητα» καί ἀντιμετωπίζει φυσική ἐξόντωση. Συλλαμβάνεται στήν Κωνσταντινούπολη καί ὑποβάλλεται σέ βασανιστήρια — «ἐτύπτετο τάς ἐξ ἀνθρώπων πληγᾶς». Γέμισε τή χούφτα του ἀπό τό αἷμα πού ἔτρεχε καί τό ἐκσφενδόνισε στό πρόσωπο τοῦ «ἀνακριτῆ» λέγοντάς του: «Κύκλωπα, πιές κρασί ἀφοῦ ἔφαγες ἀνθρώπινο κρέας»¹⁹⁶. Πλαί στους χριστιανούς μάρτυρες πρέπει νά τοποθετήσουμε καί τούς μάρτυρες πρόμαχους τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος, θύματα τῶν χριστιανῶν.

Ἡ κατίσχυση τοῦ χριστιανισμοῦ πραγματώθηκε ὕστερα ἀπό πέντε τουλάχιστον αἰῶνες βίας, ἀγριοτήτων, βανδαλισμῶν, κοινωνικῶν συγκρούσεων καί πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν. Ὁ ἐκχριστιανισμός προχώρησε μέ γοργούς ρυθμούς στίς ἀνατολικές καί βορειοαφρικανικές ἐπαρχίες. Στήν Ἑλλάδα ὅμως καί κυρίως στήν Ἀθήνα ἀντιμετώπισε ἀντιδράσεις καί δυσκολίες ἐπειδή ὁ λαός ἦταν προσηλωμένος στά παραδοσιακά ιδεώδη.

Πραγματικά, παρᾶ τίς καταστροφές τῶν ναῶν καί τόν διωγμό τῆς παλαιᾶς λατρείας ἢ ἀρχαιοελληνική θρησκευτική παράδοση καί ἰδεολογία ἀντιστέκονταν. Νόμος τοῦ Θεοδοσίου Β΄ (435) ἐπιτάσσει τήν ἐξαφάνιση τῶν ἀλλόθρησκων ἱερῶν καί τήν ἀποκάθαρση μέ εἰδικές τελετουργίες καί ἐξορκισμούς τῶν χώρων, μετά τήν κατεδάφιση τῶν χτισμάτων καί τή συντριβή τῶν ἀγαλμάτων, γιά τήν ἐκδίωξη τῶν δαιμόνων πού εἶχαν τυχόν ἐπιβιώσει. Ἡ ἀπήχηση τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀποφάσεων στήν κυρίως Ἑλλάδα ἦταν ἀσήμαντη. Βραδυποροῦσε ἡ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ. Στήν Ἀθήνα εἰδικά, ἡ εὐγενική ὑποδοχή τοῦ ἀποστόλου Παύλου καί τοῦ κηρύγματος τοῦ περὶ «ἀγνώστου θεοῦ» δέν εἶχε προσηλυτιστικές συνέπειες. Μετρημένες στά δάχτυλα οἱ προσχωρήσεις¹⁹⁷. Ἡ «κατείδωλος πόλις», τό κατάμεστο ἀπό ἀγάλματα ἄστν, ὅπως περιγράφεται στίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων¹⁹⁸, παρέμεινε προσηλωμένη στά πολιτιστικά ιδεώδη της. Ἀρκεῖ νά σημειωθεῖ ὅτι στή Σύνοδο τῆς Νικαίας (325) ἡ χριστιανική συμμετοχή ἀπό τήν

¹⁹⁴ Μηνί ἰνδικτιῶνι συσχεθέντες Ἕλληνες περιεβωμίσθησαν καί τά βιβλία αὐτῶν κατεκαύθη ἐν τῷ Κυνηγίῳ καί εἰκόνες τῶν μυσσῶν θεῶν αὐτῶν καί ἀγάλματα (Ἰωάννης Μαλάλας, ὁ.π., σ. 491).

¹⁹⁵ Karlheinz Deschner, *Kriminalgeschichte des Christentums*, Hamburg 1990, τ. Γ΄, σ. 557.

¹⁹⁶ Κύκλωψ, πίε οἶνον, ἐπεὶ φάγες ἀνδρόμεα κρέατα (Σούδα, Ἰεροκλῆς).

¹⁹⁷ Τινές δέ ἄνδρες κολληθέντες αὐτῷ ἐπίστευσαν· ἐν οἷς καί Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης καί γυνή ὀνόματι Δάμαρις, καί ἕτεροι σὺν αὐτοῖς (Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ιζ΄, 33-34).

¹⁹⁸ Ὁ.π., ιζ΄, 17.

κυρίως Ἑλλάδα ἦταν μηδαμινή — τρεῖς μόνο ἐπίσκοποι. Ἀπό τίς ἀνατολικές ὁμως περιοχές ἑκατοντάδες.

Οἱ φιλοσοφικές σχολές τῆς Ἀθήνας λειτουργοῦν κανονικά. Στό δεύτερο ἡμισυ τοῦ Δ' αἰώνα ἡ φήμη καί ἡ δημοτικότητα τους προσελκύουν σπουδαστές ἀπό ὅλον τόν κόσμο. Ἀνάμεσά τους ὁ Λιβάνιος, ὁ Ἰουλιανός — ὁ κατοπινός αὐτοκράτορας — ὁ Βασίλειος Καισαρείας, ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός κ.α. Μικρή μειοψηφία οἱ χριστιανοί σπουδαστές, σπανιότατοι οἱ χριστιανοί διδάσκαλοι.

Ἡ Ἀθήνα ὡστόσο τοῦ Δ' αἰώνα ἔχει χάσει τήν παλαιά της ἰσχύ καί αἴγλη. Τήν παρακμή ἐπιτάχυναν οἱ βαρβαρικές ἐπιδρομές. Θά χρειασθεῖ ἕνας αἰώνας γιά νά ἀποκατασταθοῦν οἱ καταστροφές πού προκάλεσε ἡ εἰσβολή τῶν Ἑρούλων τό 267. Ἡ Ἀγορά, μέ τό πλῆθος τῶν δημόσιων κτιρίων, ὁ Κεραμεικός καί ἡ περιοχή νοτίως της Ἀκροπόλεως, εἶχαν ὀλότελα ἐρημωθεῖ. Τό 396 ἐμφανίζεται πρό τῶν πυλῶν ὁ Ἀλάριχος μέ τούς Βησιγόθους του. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέτρεψαν τήν εἰσβολή στήν πόλη. Θά ἀφανισθεῖ ὁμως ἡ περιοχή ἀνάμεσα στήν Ἀθήνα καί τά Μέγαρα.

Ὁ Ζώσιμος καταγράφει τόν μῦθο γιά τόν Ἀλάριχο πού φτάνοντας «πανστρατιά» μπροστά στά τείχη ἀντίκρουσε ψηλά στήν Ἀκρόπολη τήν Πρόμαχο Ἀθηνᾶ νά περνοδιαβαίνει πάνοπλη ἔτοιμη νά ἐπιτεθεῖ κατά τῶν εἰσβολέων¹⁹⁹ κι' ἀκόμα τόν ὀμηρικό Ἀχιλλέα στίς ἐπάλξεις²⁰⁰. Ἦρθε σέ ἐπαφή μέ τούς Ἀθηναίους ἀρχοντες πού τόν φιλοξένησαν στήν πόλη καί τοῦ πρόσφεραν δῶρα²⁰¹. Ἔτσι ὁ ἀρχηγός τῶν βαρβάρων ἐγκατέλειψε τό σχέδιο πολιτορκίας καί ἀποχώρησε²⁰². Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ σοφιστής Ἰμέριος, κατά τήν ἀνοδό του στήν Ἀκρόπολη, εἶδε τούς ναοούς ἀκέραιους καί ἀνέπαφους ἀλλά κλειστούς καί ἐρημους. Ὅλα τά ἀρχαῖα λατρευτικά ἀναθήματα βρισκόνταν στή θέση τους. Εἶδε ἀκόμα τήν ἱερή ἐλαία τῆς Ἀθήνας καί τήν πηγή τοῦ Ποσειδῶνος²⁰³.

Τό διάταγμα τοῦ Θεοδοσίου γιά κατεδάφιση τῶν ἀρχαίων ναῶν καί καταστροφή τῶν ἀγαλμάτων δέν ἐφαρμόσθηκε στήν Ἀθήνα. Ἡ ἀριθμητική δύναμη τῶν χριστιανῶν ἦταν ἀσήμαντη καί ὀλόκληρη ἡ κοινότητα ὑπερασπιζόταν μέ σθένος τά μνημεῖα καί τά καλλιτεχνήματα τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ. Ὑπῆρχε καί ἡ ἀκτινοβολία τῆς νεοπλατωνικῆς Ἀκαδημίας πού κυριαρχοῦσε στόν δημόσιο βίον ὡς τό βίαιο κλείσιμό της τό 529 ἀπό τόν Ἰουστινιανό. Ἡ Ἀκαδημία — ἰδρύθηκε τό 432 ἀπό τόν φιλόσοφο Πλούταρχο — εἶναι θεσμός, ἀσκεῖ ἐπιρροή, ἔχει ἰσχύ πνευματική, πολιτική, ἠθική. Κανείς δέν τολμᾶ νά ἐφαρμόσει τίς αὐτοκρατορικές ἐντολές γιά κατεδάφιση τῶν μνημείων. Ὁ ἑπαρχος Ἐρκούλιος²⁰⁴

¹⁹⁹ ὠπλισμένην καί οἶον τοῖς ἐπιούσιν ἐνίστασθαι μέλλουσαν.

²⁰⁰ Εἶχε στηθεῖ, λίγα χρόνια πρῖν, τό ἀγαλμά του πλαί στήν Ἀθηνᾶ.

²⁰¹ τυχῶν δέ φιλοφροσύνης ἀπάσης, λουσάμενος τε καί κοινωνήσας ἐστίασεως τοῖς ἐν τῇ πόλει λογάσι καί προσέτι γέ δῶρα λαβῶν, ἀνεχώρει τήν τε πόλιν ἀβλαβῆ καί τήν Ἀττικήν πᾶσαν καταλιπῶν.

²⁰² πάσης μὲν ἀπέστη κατά τῆς πόλεως ἐπιχειρήσεως (Ἱστορίας Νέας βιβλία ἔξ, ἔκδ. Βόννης 1837, βιβλ. V, 6).

²⁰³ Λόγος Χ. Εἰς τούς ἐξ Ἰωνίας ἐπιδημήσαντας.

²⁰⁴ Ἐπαρχος τοῦ Ἰλλυρικοῦ ὅπου ἀνήκε καί ἡ Ἀθήνα.

προστατεύει τήν Ακαδημία. Θά τιμηθεῖ γι' αὐτό μέ δύο ἀνδριάντες — ὁ ἕνας στήθηκε στή βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ καί ὁ ἄλλος στήν Ἀκρόπολη, πλάι στό ἄγαλμα τῆς Προμάχου Ἀθήνας.

Οἱ ἀρχαῖοι θεσμοί εἶναι ἀκόμα ζωντανοί καί θερμορρογοί. Τό συμβούλιο τοῦ Ἀρείου Πάγου λειτουργεῖ ὡς τό 373 τουλάχιστον καί τά Παναθηναῖα ἐορτάζονται κανονικά ὡς τόν Ε' αἰώνα. Ἔχει διασφαλισθεῖ ἡ εἰρηνική συνύπαρξη τῶν δύο ἰδεολογιῶν. Ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία δείχνει ἀνεκτικότητα, δέν ὑποκινεῖ βανδαλισμούς κατά τῶν κλασσικῶν μνημείων καί τῶν ἔργων τέχνης. Περιορίζεται στίς χριστιανικές τελετουργίες ἐξαγνισμοῦ τῶν ἀρχαίων ναῶν ἀπό τά «εἰδωλολατρικά δαιμόνια».

Ἡ παρακμή, ὥστόσο, εἶναι καταφανής. Τό διαπίστωσε ὁ Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος, φιλόσοφος, συγγραφέας, ἐπίσκοπος Πενταπόλεως, πού ταξίδεψε στήν Ἀθήνα στίς ἀρχές τοῦ Ε' αἰώνα. Δοκίμασε πικρὴ ἀπογοήτευση. Τίποτα ἀπό τό περίλαμπρο παρελθόν, μονάχα τά ἔνδοξα ὀνόματα εἶχαν ἀπομείνει²⁰⁵. Δέν εἶδε πούθενά σοφοὺς, μονάχα μελισσοκόμους πού κουβαλοῦσαν ἀπό τόν Ὑμηττό στάμνες μέ μέλι. Στήν Ποικίλη Στοά εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπό τόν ἀνθύπατο οἱ περίφημοι πίνακες τοῦ ζωγράφου Πολύγνωτου²⁰⁶.

Παρακμὴ πολιτικὴ καί οἰκονομικὴ ἀλλὰ ἡ λάμψη τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ δέν ἔσβησε. Αὐτὴ ἡ ἀκτινοβολία καί ἐπιρροή τῆς Ἀθήνας καί κυρίως ἡ ἐπιβίωση τῆς κλασσικῆς παιδείας ἐξοργίζει τόν Ἰουστινιανό πού προστάζει διακοπὴ λειτουργίας τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ στιγμή ἡ πόλη χάνει τὴν ψυχὴ τῆς — τὴ φιλοσοφία — τό γόητρο καί τό κύρος τῆς ἀπονεκρώνονται. Ἡ πνευματικὴ ἀποδυνάμωση προκαλεῖ κοινωνικὴ κρίση καί οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση. Ὡς τότε ἀποτελοῦσε μιὰ πολυσύχναστη καί κοσμαγάπητη ἐστία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἀπὸ ὅλες τίς γωνιές τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ Ἀνατολή καί Δύση, συνέρρεαν στήν Ἀθήνα γιὰ σπουδές.

Ἡ παρακμὴ θά ὀλοκληρωθεῖ μέ τὴν κάθοδο τῶν σλαβικῶν φύλων στὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰώνα. Ἡ Ἀθήνα σβήνει καί ἀπολησμονιέται. Οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι τὴν ἀγνοοῦν ὀλοτελα. Ἐκχριστιανίζεται τελικὰ ἡ πόλη καί οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ μετασηματίζονται σέ ἐκκλησίες. Καί πρῶτα πρῶτα ὁ Παρθενών, τό Ἐρέχθειο καί τό Θησεῖο. Ἡ μετατροπὴ ἀκολούθησε τρεῖς φάσεις. Καταστρέφονται τά λατρευτικὰ ἀγάλματα καί ὅλα τά σύμβολα καί ἐμβλήματα τῆς παλαιᾶς θρησκείας. Γιὰ ἓνα διάστημα οἱ χριστιανοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὸν ἀρχαῖο ναό ὡς χῶρο λατρείας χωρὶς ἀρχιτεκτονικές ἐπεμβάσεις. Στό τρίτο στάδιο ἀρχίζουν οἱ διαμορφώσεις καί προσαρμογές στίς ἀνάγκες τοῦ χριστιανικοῦ λειτουργικοῦ²⁰⁷.

²⁰⁵ οὐδεν σεμνόν ἢ τά κλεινά χωρίων ὀνόματα.

²⁰⁶ καί νῆ Δία, τὴν Ποικίλην Στοάν, τὴν ἐπάνυμον τῆς Χρυσίππου φιλοσοφίας, νῦν οὐκετ' οὐσαν ποικίλην. Ὁ γὰρ ἀνθύπατος τὰς σανίδας ἀφείλετο, αἷς ἐγκατέθετο τὴν τέχνην ὃ ἐκ Θάσου Πολύγνωτος (ἐπιστολὴ 135).

²⁰⁷ Στό Θησεῖο λ.χ., στό ναό τοῦ Ἡφαίστου, ἔγιναν ἀρχιτεκτονικές ἐπεμβάσεις γιὰ τὴ μετατροπὴ του σέ ἐκκλησίαν. Ἀφαιρέθηκαν δύο κίονες ἀπὸ τὸν πρόναο γιὰ νὰ χτιστεῖ τό ἱερό καί ἀνοίχτηκαν δύο θύρες, μιὰ στήν ἀνατολικὴ πλευρὰ μεταξύ σηκοῦ καί ὀπισθόδομου καί μιὰ στή μεσημβρινή. Θά καταστραφεῖ ἐπίσης τό μαρμάρينو δάπεδο γιὰ νὰ ἐνταφιάζονται νεκροὶ μέσα στὸν ναό.

Μιά άλλη μορφή βανδαλισμοῦ στους πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες ἦταν ὁ διωγμός τοῦ γραπτοῦ λόγου. Τά βιβλία τῶν ἀντιφρονούντων ρίχνονται στή φωτιά. Συγγραφεῖς καί κάτοχοι αὐτῶν τῶν βιβλίων ἀντιμετωπίζουν κάθειρξη, βασανισμό καί θάνατο. Ὁ Κωνσταντῖνος ἔδωσε ἐντολή νά ἐκτελεσθεῖ ὁ φιλόσοφος Σώπατρος καί νά καοῦν τά βιβλία ἄλλων νεοπλατωνικῶν.

Στήν πυρά ὁμως ρίχνονταν ὄχι μόνο τά ἀντιχριστιανικά συγγράμματα ἄλλα καί συλλήβδην τά ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Στόν Δ' αἰ. ὁ αὐτοκράτορας Οὐαλεντιανός πρόσταξε τήν ἐξαφάνιση ὅλων τῶν βιβλίων πού ἀναφέρονταν στό δίκαιο καί τήν τέχνη. Πολυάριθμες βιβλιοθήκες πυρπολήθηκαν στίς ἀνατολικές κυρίως ἐπαρχίες. Μέ προτροπή τῶν τοπικῶν ἐπισκοπῶν γίνονταν ἐπιδρομές σέ κατοικίες γιά τήν καταστροφή τῶν «εἰδωλολατρικῶν» βιβλίων. Πολλοί κάτοχοι ἀρχαίων συγγραμμάτων καίγονταν ζωντανοί. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰοβιανός (363-364) πυρπόλησε τή βιβλιοθήκη πού ἴδρυσε ὁ Ἰουλιανός στήν Ἀντιόχεια.

Ἡ ἐκκλησιαστική ἡγεσία δέν περιοριζόταν στήν πολεμική κατά τῆς πάλαιας θρησκείας. Προπηλάκιζε ἀνευδοίαστη τόν κλασσικό πολιτισμό στό σύνολό του ταυτίζοντας τήν προσωνυμία Ἑλληνες» μέ τήν εἰδωλολατρία. Οἱ χριστιανοί ἱεράρχες ἐπιχειροῦν, μέ γελοία ἐπιχειρήματα, νά δυσφημήσουν τήν ἑλληνική πολιτιστική προσφορά. Τίποτα δέν δημιούργησαν οἱ Ἑλληνες. Ὅσα παρουσιάζουν ὡς δικά τους ἐπιτεύγματα στόν χῶρο τοῦ πνεύματος καί τῆς τέχνης εἶναι ξένα, εἰσαγόμενα, κλοπιμαῖα ἰσχυρίζεται ὁ Εὐσέβιος, ἐπίσκοπος Καισαρείας. Σφετερίσθηκαν γνώσεις καί ιδέες τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Ἀσιατῶν, τῶν βαρβάρων²⁰⁸. Καί ἀναφέρεται στόν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα πού γράφει «περί τῆς τῶν ἑλληνικῶν συγγραφέων κλοπῆς» καί μάλιστα «παρά βαρβάρων»²⁰⁹. Κατά τόν Πορφύριο οἱ Ἑλληνες σοφοί ἔλαβαν ἀπό τους βαρβάρους τά φῶτα. Ἀκόμα καί ὁ Πλάτων τό ἀνομολογεῖ — «εὐγνωμόνως μή ἀπαρνούμενος». Καί προσθέτει ὅτι οἱ Ἑλληνες ἀπλῶς ἐπεξεργάζονται «ὅ,τι περ ἄν βαρβάρων παραλάβωσιν»²¹⁰. Τίποτα δέν εἶναι δικό τους, ἰσχυρίζεται ὁ Εὐσέβιος — «μή ὄντα οἰκεῖα Ἑλλήνων» — ὅλα ἀποτελοῦν παραλλαγές, παραφθορές, παραποιήσεις βαρβαρικῶν λόγων!²¹¹

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου, πατριάρχης Ἀντιοχείας, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἑλληνες εἶναι «ἀνόσιοι», «δυσσεβεῖς», «δεισιδαίμονες», «οἱ τῆς ἀσέβειας ἐργάται»²¹², «οἱ

²⁰⁸ τά τε ἄλλα τῶν βαρβάρων ἐχθρῶν συνίστανται ἀποσυλήσαντες (Εὐαγγελική Προπαρασκευή Γ', ΒΕΠΕΣ, τ. 25, σ. 364).

²⁰⁹ Ὁ.π., σ. 364-365.

²¹⁰ Ὁ.π., σ. 372.

²¹¹ Παραπεποιημένα ἀντικρυς ἀπό τῆς βαρβάρου φωνῆς (ὁ.π., σ. 374). Ὁ Εὐσέβιος ἐπικαλεῖται τόν Ἰώσηπο γιά νά ἐνδυναμώσει τήν ἀποψη ὅτι οἱ Ἑλληνες δανείσθηκαν τά πάντα «παρ' Αἰγυπτίοις τε Χαλδαίοις καί Φοίνιξιν» (ὁ.π., σ. 376). Καταφεύγει καί στόν Διόδωρο γιά νά ἀποδείξει ὅτι ὅσοι Ἑλληνες δοξάστηκαν «ἐπί συνέσει καί παιδεία» μαθητεύσαν στήν Αἴγυπτο! (ὁ.π., σ. 378).

²¹² Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, III, 6, 5.

τῆ τῶν εἰδώλων πλάνη δεδουλωμένοι»²¹³, «οἱ τῆ ἀπάτη προσδεδεμένοι»²¹⁴. Γράφει γιά «πόλιν πεπληρωμένην Ἑλληνικῶν ἀκάνθων»²¹⁵. Καί ὁ Θεόφιλος Ἀντιόχειας γιά τούς Ἑλληνες: Λατρεύουν πέτρες καί ξύλα, εἶδωλα, ἀκάθαρτα δαιμόνια²¹⁶. Ὁ Ἀθανάσιος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, στό δηλητηριῶδες κατηγορητήριο «Λόγος κατά τῶν Ἑλλήνων», ἀπευθύνεται ὑβριστικά καί χλευαστικά πρὸς τούς ἀλλόθρησκους συλλήβδην: «Ὡ Ἑλληνες...»²¹⁷. Ἐνας Βυζαντινός συγγραφέας, ὁ Ἰωάννης Μόσχος (Ζ' αἰ.), ἀποκαλοῦσε τούς Ἑλληνες «Σαρακηνοὺς»²¹⁸.

Ἡ ὀνομασία Ἑλληνες», παρὰ τὴ συνείδηση τῆς ἱστορικῆς καί πολιτιστικῆς συνέχειας, παρέμεινε μιαρὴ ὡς τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τούς Φράγκους. Μὲ τίς κακουργίες τῶν Σταυροφόρων ἀφυπνίζεται τὸ ἔθνικο αἶσθημα, ξαναζωντανεῖ ἢ προαιώνια παράδοση. Οἱ «Ρωμαῖοι» ξαναγίνονται Ἑλληνες. Ὁ αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας Ἰω. Βατάτζης σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πάπα Γρηγόριο Θ' (1237) γράφει ὅτι «ἐν τῷ γένει τῶν Ἑλλήνων ἡ σοφία βασιλεύει». Ὑστερα ἀπὸ ἐπισκεψὴ τοῦ στά ἐρείπια τῆς Περγάμου συγκρίνει τὴν παρακμὴ καί τὴν ἀθλιότητα τῆς ἐποχῆς τοῦ μέ τὴν πολιτιστικὴ εὐκλεία τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ. «Ἡ πόλις (τῆς Περγάμου) εἶναι γεμάτη ἀπὸ θεάτρα πού δείχνουν σάν σὲ καθρέφτη τὸ παλαιό τους μεγαλεῖο καί τὴ μεγαλοφυΐα τῶν δημιουργῶν τους. Ὅλα αὐτὰ τὰ λείψανα ἀποκαλύπτουν τὸ ὕψος τῆς σκέψης τῶν Ἑλλήνων καί συνθέτουν μιὰ εἰκόνα τῆς σοφίας τους. Καί ὁ λόγιος Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης διακρίνει τούς «καθ' ἡμᾶς Ἑλληνας» ἀπὸ τούς «βαρβάρους»²¹⁹. Τὸ ἴδιο καί στά κείμενα τῶν Βυζαντινῶν Νίκ. Γρηγόρα, Ἰω. Ἀργυρόπουλου, Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, τοῦ Πλήθωνος κ.α.

Ὅπου οἱ πιστοὶ τῆς παλαιᾶς θρησκείας, οἱ Ἑλληνες», «Ἑλληνισταί» ἢ «Ἑλληνίζοντες» προβάλλουν ἀντίσταση, οἱ τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς Ἀρχές πού ἐποφθαλμιοῦν περιοσιές καί διεκδικοῦν προνόμια, καταφεύγουν στὴ βία καί τὴν τρομοκρατία. Ἐπειδὴ σὲ πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, γράφει ὁ Σωζομενός, οἱ κάτοικοι ἐπέμεναν στὴν παραδοσιακὴ λατρεία — «σέβας ἔχοντες τῆς περὶ τὰ ξόανα φαντασίας» — καί ἀποστρέφονταν «τὸ δόγμα τῶν χριστιανῶν»

²¹³ Ὁ.π., III, 6, 1.

²¹⁴ Ὁ.π., III, 7, 1.

²¹⁵ Ὁ.π., IV, 18, 14. Ὁ ἀσκητὴς Νεῖλος γράφει περὶ «δεισιδαιμόνων καί δυσσεβῶν ἀνθρώπων μὴ πανομένων τῆς εἰδωλολατρίας ἀλλὰ θυόντων τοῖς ὀλεθροῖς δαίμοσι» (P.G., τ. 79, Ἀπολλοδώρω ρήτορι, σ. 116).

²¹⁶ σέβονται λίθους καί ξύλα καί τὴν λοιπὴν ὕλην, ἀπεικονίσματα νεκρῶν ἀνθρώπων... Οὐ γάρ εἰσιν θεοὶ ἀλλὰ εἶδωλα, ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων καί δαιμόνια ἀκάθαρτα (Πρὸς Ἀυτόλυκον, Α, 11. Βλ. ΒΕΠΕΣ, τ. 5, σ. 18).

²¹⁷ ΒΕΠΕΣ, τ. 30, σ. 49. Νὰ θεοποιοῦσαν τουλάχιστον οἱ Ἑλληνες μόνο ἄνδρες! γράφει μὲ ὀργή ὁ Ἀθανάσιος. Αὐτοὶ ἀναγνωρίζουν ἀκόμα καί θηλυκὲς θεότητες. Θεές καί γυναῖκες, ὅταν δέν καταδέχεσαι οὔτε τὴ γνώμη τους νὰ ζητήσεις. «Καί εἴθε μέχρις ἀργένων εἰστήκει τούτων ἡ εἰδωλομανία, καί μὴ εἰς θηλείας κατέφερον τὴν θεῖαν προσηγορίαν. Καί γάρ καί γυναῖκας, ἅς οὐδέ εἰς κοινήν περὶ πραγμάτων συμβουλίαν λαμβάνειν ἀσφαλές, ταύτας τῆ τοῦ Θεοῦ τιμῆ θησκεῦσιν καί σέβουσι» (Λόγος κατά Ἑλλήνων, 9-10. Βλ. ΒΕΠΕΣ, τ. 30, σ. 49).

²¹⁸ Λειμωνάριον, 133.

²¹⁹ Patrologia Graeca, τ. 135, σ. 708.

προσηλωμένοι στους «πατρώους θεούς» και τίς προγονικές έορτές και πανηγύρεις, οί επίσκοποι ζήτησαν αυτοκρατορική επέμβαση και στρατιωτική δράση. Έμφανίζονται «άνδρες χριστιανοί» έφοδιασμένοι «γράμμασι βασιλικοῖς» και απειλούν τους Έλληνες» μέ εξόντωση. Κάτω απ' αυτή τη θανάσιμη απειλή οί πιστοί της αρχαίας λατρείας, «περί αυτών και παιδων και γυναικων δεδιότες μή τί κακόν πάθωσι εναντιούμενοι», αναγκάζονται νά ανοίξουν τίς θύρες τών ναών, τών άβάτων και τών αδύτων. Εισορμούν οί άνθρωποι τής εξουσίας, αρπάζουν τά αγάλματα και τά άλλα έργα τέχνης «τά όντα τιμίας ύλης» — από χρυσάφι, άσήμι ή χαλκό — τά ρίχνουν στό χυτήριο — «πυρί διεκρίνατο» — και κόβουν νόμισμα — «και δημόσιον έγινετο χρήματα».

Αλλά δέν περιορίζονταν σ' αυτούς τους βανδαλισμούς. Αποσπούσαν τά θυρόφυλλα τών ναών και αφαιρούσαν τή στέγη. Αποτέλεσμα: Οί αρχαίοι ναοί «άμελούμενοι, ήρείποντό τε και διεφθείροντο», καταντούσαν χαλάσματα. «Αρδην ήφανίσθησαν», γράφει ό Σωζομενός «ό έν Αιγαῖς τής Κιλικίας Ασκληπιου ναός και ό έν Αφακοῖς τής Αφροδίτης περί τόν Λίβανον τό όρος και Άδωνιν τόν ποταμόν». Και οί Έλληνες πού αντίκρουζαν μέ όδύνη «τά πριν σεμνά και ιερά» γεμάτα σκουπίδια και ακαθαρσίες²²⁰, απελπίζονταν. Τελικά, βλέποντας τά πρόνομια και τή δύναμη τών χριστιανών, προσχωρούσαν στή νέα θρησκεία²²¹.

Στόν Ε' αῖώνα χριστιανοί τής Αιγύπτου ανακάλυψαν σέ κρύπτη του ναου τής Ίσιδος στή Μέμφιδα μεγάλον αριθμό αγαλμάτων πού είχαν περιωθει από τους βανδαλισμούς. Τά φόρτωσαν σέ καμήλες, τά μετέφεραν στήν Αλεξάνδρεια, τά έστησαν σέ δημόσιο χώρο και ύστερα από προπηλακισμούς, όνειδισμούς και περιγελάσματα τά κατακομμάτιασαν²²². Στά μέσα του ΣΤ' αι. ό όσιος Αβράμιος κατέστρεψε πολλά αγάλματα στή Λάμψακο του Έλλησπόντου. Στό συναξάρι του άγίου Συμεών του νεότερου αναφέρεται ότι στόν ΣΤ' αι. διαπομπεύθηκαν αγάλματα στους δρόμους τής Αντιόχειας²²³.

Σέ βανδαλισμούς εναντίον τών αρχαίων μνημείων και έργων τέχνης θά έπιδοθει μέ πάθος και ή εκκλησιαστική εξουσία στή Δύση. Πρωταγωνιστές δύο πάπες. Ο Σύλβεστρος Α' (Δ' αι.) και ό Γρηγόριος Α', ό επιλεγόμενος Μέγας (Ε' αι.). Ο πρώτος είναι άγιος τών Καθολικων, ό δεύτερος και τής Ορθοδοξίας²²⁴. Αυτοί οί δύο εκκλησιαστικοί ήγεμόνες — και κυρίως ό δεύτερος — κατεδάφισαν πολυάριθμα μνημεία στή Ρώμη και κατέστρεψαν τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς του Καπιτωλίου, τά ελληνικά δηλαδή κλασσικά άριστουργήματα τής ρωμαϊκής διαρπαγής, και πυρπόλησαν τίς κατάμεστες από έργα Έλλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων βιβλιοθήκες.

Ο Φλωρεντινός αρχιτέκτονας, γλύπτης και ζωγράφος Lorenzo Ghiberti (1378-1453) κατηγορεῖ τήν παπική εξουσία τών πρώτων χριστιανικων αιώνων για

²²⁰ καλάμης και φορντου ένδοθεν βεβυσμένα (Εκκλησιαστική Ιστορία, ΙΙ, 5, 1-6).

²²¹ έδοκίμασαν άμεινον τό χριστιανίζειν (ό.π., Ρ.Γ., τ. 67 Β', κεφ. Ε', 945-948).

²²² Patrologia Orientalis, ΙΙ, σ. 27.

²²³ Acta Sanctorum, τ. Ε', σ. 371.

²²⁴ Τόν τιμā ή Ορθόδοξη Εκκλησία μέ ειδική ακολουθία — «του Θεου λειτουργός θαυμασιώτατος, στηρίζων και μεγαλύνων θεοῖς δόγμασιν τήν Εκκλησίαν». Έορτάζεται στίς 12 Μαρτίου.

πολιτιστική γενοκτονία. Αφάνισε όλα τα καλλιτεχνήματα, αγάλματα και πίνακες πού είχαν μεταφέρει από τις έλληνικές πόλεις στην Ιταλία οί Ρωμαίοι στρατηγοί κατά τούς κατακτητικούς πολέμους. «Η χριστιανική πίστη», γράφει ό Ghiberti, «μετά τήν επικράτηση τής επί βασιλείας Κωνσταντίνου και πάπα Σύλβεστρου, προχώρησε σέ άγριο διωγμό τής ειδωλολατρίας κατακερματίζοντας και κατασπαράσσοντας αγάλματα και ζωγραφικά έργα, αυτά τά περίλαμπρα, αρχαία και μεγάλης αξίας καλλιτεχνήματα²²⁵. Μαζί μέ τά αγάλματα και τούς πίνακες έκαψαν βιβλία, έρμηνευτικά σχόλια, σχέδια και όλα τά μέσα μέ τά όποια θά μπορούσε κανείς νά διδαχθεί αυτή τήν έξαίσια και ευγενική τέχνη. Για νά εξαφανισθει κάθε ίχνος από τήν παλαιά θρησκεία διατάχθηκε τό ασβέστωμα όλων τών αρχαίων ναών. Βαρύτερες ποινές προβλέπονταν για τούς γλύπτες και τούς ζωγράφους. Έτσι έσβησε ή τέχνη τής πλαστικής και τής ζωγραφικής, έτσι χάθηκαν ή κατακτημένη γνώση και έμπειρία. Και οί ναοί έμειναν σοβαντισμένοι επί έξι αιώνες»²²⁶.

Στό χρονικό του Amalricus Augerius (ΙΔ' αι.) δοξολογούνται οί πάπες Σύλβεστρος και Γρηγόριος γιατί αφανίζοντας τά αρχαία έργα τέχνης «ξερίζωσαν τήν ειδωλολατρία» και συνέβαλαν στον θρίαμβο του χριστιανισμού. Ο Γρηγόριος έδωσε έντολή νά αποκεφαλίζουν, νά ακρωτηριάζουν και νά κατασπαράζουν «όλες τίς εικόνες τών δαιμόνων»²²⁷.

Ο Sicco Polenton, επιχειρώντας νά δικαιολογήσει τούς βανδαλισμούς του Γρηγορίου, ύποστηρίζει (1474) ότι ό πάπας κατέστρεψε τά αρχαία μνημεία για νά μή τά θαυμάζουν οί προσκυνητές, αντί νά δείχνουν ευλάβεια αποκλειστικά στους «άγιους τόπους»²²⁸. Ένας άλλος καθολικός συγγραφέας, ό Raphael Volarerranus, έγγραφε τό 1506 ότι ό Γρηγόριος πρόσταξε νά πετάξουν στον Τίβερη όλα τά αρχαία έργα τέχνης για νά μή δημιουργούν περισπασμούς στό χριστεπώνυμο πλήρωμα²²⁹. Μισόν αιώνα αργότερα ό Bernardo Camucci αποδίδει τόν αφανισμό τών καλλιτεχνικών θησαυρών στην προσπάθεια τής Έκκλησίας νά προστατεύσει τούς προσκυνητές, τά «άθωα προβατάκια»²³⁰, από τή σύγχυση και τά διλήμματα πού προκαλούν τά αρχαία έργα τέχνης. Αυτοί οί προσκυνητές, γράφει ό Camucci, θαμπωμένοι από τά θαύματα — mirabilia — τών αρχαίων δημιουργών αντιμετώπιζαν συνειδησιακό πρόβλημα. Για νά διατηρήσει λοιπόν ή Έκκλησία αλώβητη τήν πίστη προχώρησε στην καταστροφή όλων τών μνημείων και καλλιτεχνημάτων τής παλαιάς θρησκείας²³¹.

²²⁵ tutte le statue et le picture furon disfatte et lacerate di tanta nobilita et antica et perfetta dignita.

²²⁶ I Commentarii, έκδ. Julius von Schlosser, Berlin 1912, σ. 35.

²²⁷ Statuit et adinavit, ut omnes imagines daemonum, capita et membra ipsorum, quae tarn in urbe Romana quam extra inveniri possent, amputari et dilaniari (Actus pontificum Romanorum usque ad... annum 1321 (έκδ. 1743, σ. 1684).

²²⁸ Liber de Vita Christi ac omnium Pontificum, VI, σ. 18.

²²⁹ Commentaria Urbana, Roma 1506, XXII, σ. 305.

²³⁰ semplici pecorelle.

²³¹ Le antichit& della Citta di Roma, Venezia 1560, σ. 47.

Από τὰ βδελυρότερα κακουργήματα τῆς ἱστορίας αὐτές οἱ βαρβαρότητες τοῦ παπισμοῦ. Οἱ καταστροφές τῶν μνημείων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ὀδήγησαν στόν μεσαιωνικό ζόφο. Ὁ Γρηγόριος Α΄ πυρπόλησε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ John of Salisbury (IB΄ αἰ.), τήν Παλατίνη βιβλιοθήκη πού εἶχε ἰδρυθεῖ ἐπί Αὐγουστου (τό 28 π.Χ.) καί τή βιβλιοθήκη τοῦ Καπιτωλίου. Δέν ἔπρεπε, κατά τόν πάπα Γρηγόριο, νά ὑπάρχει κανένα ἄλλο γραπτό κείμενο ἐκτός ἀπό τήν Ἁγία Γραφή, μοναδική πηγή αὐθεντικῆς γνώσης²³². Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού συντελεῖται ἐν ψυχρῶ ὑλική καταστροφή τῶν ἀρχαίων Γραμμάτων μέ προμελετημένο ἐμπρησμό τῶν βιβλιοθηκῶν.

Ἐνας ἄλλος καθολικός συγγραφέας τοῦ IB΄ αἰ., ὁ Martinus Polonus, ἱστορεῖ ὅτι ὁ πάπας Γρηγόριος, γιά νά ξεριζώσει τήν παλαιά θρησκεία, ἔδωσε ἐντολή «νά ἀποκεφαλίσουν καί νά ἀκρωτηριάσουν ὅλα τά ἀγάλματα τῶν δαιμόνων στή Ρώμη²³³. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα ὁ Jacobus Aquis ἀποδίδει στόν Γρηγόριο καί τήν κατεδάφιση τοῦ Κολοσσαίου ἐπειδή ἐκεῖ «λατρεύονταν οἱ δαίμονες»²³⁴. Τό ἐπιβεβαιώνει ὁ Andrea Dandolo, δόγης τῆς Βενετίας, τό 1343, στό χρονικό του. Ὁ Γρηγόριος ὁ Μέγας, γράφει ὁ δόγης, «τίς εἰκόνες τῶν εἰδώλων (τά ἀγάλματα) τῆς Ρώμης ἀκρωτηρίασε»²³⁵. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιάτί ὅλα σχεδόν τά ἀγάλματα πού βρέθηκαν στήν Ἰταλία — τά περισσότερα λεία πολέμου ἢ ἀρπαγῆς ἀπό τόν ἑλληνικό χῶρο — ἦταν, ὅπως ἀναφέρεται σέ ἕνα μεσαιωνικό χειρόγραφο, ἀκέφαλα. Στό ἴδιο χειρόγραφο ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γρηγόριος ἔκαψε τά βιβλία πολλῶν ἱστορικῶν ἐπειδή δέν ἦταν χριστιανοί²³⁶.

Πραγματικά, αὐτός ὁ πάπας πού στή Δύση θεωρεῖται «πατήρ τῆς Ἐκκλησίας» καί στήν Ἑλλάδα τιμᾶται ὡς ἅγιος διέπραξε ἀποτρόπαιους βανδαλισμούς. Καταφρονοῦσε καί μισοῦσε, ὅπως ὁ ἴδιος ἔλεγε, τήν κλασσική παιδεία. Σ' αὐτόν ἀποδίδεται ἡ καταστροφή τῶν μή σωζομένων ἔργων τοῦ Λατίνου ἱστορικοῦ Τίτου Λίβιου²³⁷. Ὁ Πετράρχης ἀποδίδει τήν καταστροφή τῶν βιβλίων τοῦ Λίβιου «στήν ἠλιθιότητα καί τήν ἀπληστία»²³⁸.

²³² Polictaticus, ἐκδ. Webb, Ὁξφόρδη 1909, Α΄, σ. 142.

²³³ imaginibus demonum capita et membra fecit generaliter amputari (Chronicon pontificum et imperatorum, ἐκδ. L. Weiland 1872, σ. 422).

²³⁴ quia ibi demones adoraBantur (Liber imaginis mundi).

²³⁵ Imagines idolorum Romae truncari fecit (Chronica per extensu descripta, Bologna 1942, σ. 86).

²³⁶ Gregorio papa deffece le statue in Roma che oggi quassi tutte si vedono senza teste. Preterea molti libri bruscar... per che non erano stati christiani (Bibliothèque Nationale [Paris], χείρ. 81, σ. 69). Καί ὁ Giovanni Cavallini: «Ὁ Γρηγόριος κατασύντριψε τίς κεφαλές καί τά μέλη ὄλων τῶν ἀγαλμάτων ἀρχαίων θεῶν πού κοσμοῦσαν τό Καπιτώλιο γιά νά μή ξαναφυτρώσει ἡ ἀρχαία πλάνη» (Polistoria de Virtutibus et dotibus Romanorum).

²³⁷ Ferd. Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter. Vom V bis zum XVI Jahrhundert, 1874, σ. 273. Βλ. καί Tilman Buddensieg. Gregor the Great. The Destroyer of Pagan Idols. The history of a medieval legend concerning the decline of ancient art and literature (Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XXVIII, 1965).

²³⁸ Epistulae Familiares. Ὡστόσο, ὁ ζῆλος γιά τόν ἀφανισμό τῶν ἀρχαίων μνημείων πού ἐμφύσησαν στή Δύση οἱ πάπες τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων ἦταν ζωντανός καί στόν ΙΕ΄ αἰῶνα. Τό 1413 ἕνας μοναχός τῆς Santa Giustina Πάδουας θρυμάτισε στό νεκροταφεῖο τῆς μονῆς ἕνα κρανίον πιστευόντας πῶς ἀνήκει στόν Τίτο Λίβιο. Καί ἀπαντώντας στίς ἐπικρίσεις εἶπε: «Μά καί ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ Μέγας ἔκαψε τά ἔργα τῶν εἰδωλολατρῶν ἱστορικῶν» (Tilman Buddensieg, ὁ.π., σ. 52). Ὁ Sicco Polenton ἔγραψε τό 1437 ὅτι ὁ

Ο Βοκάκιος χαιρετίζει τή νίκη τοῦ χριστιανισμοῦ ἀλλά θεωρεῖ τόν ἀφανισμό τῶν θησαυρῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μεγάλη συμφορά. Ὁ Ἰταλός ποιητής τοῦ ΙΔ' αἰ. Zezio degli Oberti θρηνολογεῖ γιά τόν ὄλεθρο τῶν καλλιτεχνημάτων ἀπό τόν παπισμό στους πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες²³⁹. Εἶναι φανερό ὅτι τούς πανηγυρισμούς γιά τόν θρίαμβο τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως ἐκφράζεται στά μεσαιωνικά χρονικά, διαδέχεται ἡ βαθεία θλίψη καί ἡ πικρία τῶν οὐμανιστῶν γιά τήν ἀνεπανόρθωτη καταστροφή τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ ἀρχαίου πνεύματος. Ἐνας Ἰταλός οὐμανιστής τοῦ ΙΕ' αἰ., ὁ Censio de Rustici, καταγγέλλει τήν ἰσοπέδωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καί τούς βανδαλισμούς ἐναντίον τῶν ἔργων τέχνης καί χαρακτηρίζει ἀτιμωτική τή συμπεριφορά τῶν παπῶν πού, ἐνῶ ἀσκοῦσαν κοσμική ἐξουσία καί ὄφειλαν νά προστατεύουν τούς πολιτιστικούς θησαυρούς, προκάλεσαν, ἀπό ἀδιαφορία καί μῖσος, τήν καταστροφή. Τούς κατηγορεῖ γιά τήν ἀπώλεια ἀμέτρητων ἀρχαίων κειμένων καί τούς παρομοιάζει μέ τόν Ἡρόστρατο πού γιά νά καταστήσει ἔνδοξο τό ὄνομά του, δέν φρόντισε νά ἐπιδείξει κατορθώματα ἀρετῆς ἀλλά τόν ἐμπρησμό τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στήν Ἐφεσο. «Πρόκειται, γιά ἀπάνθρωπη καί ἐπικατάρατη ἠλιθιότητα»²⁴⁰.

Καί ἰδοῦ οἱ συνέπειες τῶν παπικῶν βανδαλισμῶν στήν ἐξέλιξη τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Κατά τόν Sicco Polenton ἡ ποίηση ἔπεσε σέ νάρκη ἐπί χίλια χρόνια — ἀπό τόν Γ' αἰῶνα ὡς τόν Δάντη²⁴¹. Ὁ Ghiberti γράφει ὅτι ἡ παρακμή τῆς τέχνης στή Δύση ἄρχισε ἐπί Κωνσταντίνου καί συνεχίσθηκε ὡς τόν ΙΓ' αἰῶνα²⁴². Ἐνας ἄλλος Ἰταλός συγγραφέας, ὁ Flavio Biondo, παρατηροῦσε τό 1446 ὅτι οἱ αἰῶνες ἀπό τήν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς τό οὐμανιστικό κίνημα ὑπῆρξαν περίοδος ζόφου²⁴³.

Θλίψη καί ὀργή ἐκφράζει ὁ μέγας ζωγράφος τῆς Αναγέννησης Albert Durer. Στό ἔργο τοῦ «Διατριβή περί ζωγραφικῆς» διεκτραγωδεῖ (1512) τόν ἀφανισμό τόσο ἀρχαίων συγγραμμάτων. Αὐτά τά πολύτιμα κείμενα καταδιώχθηκαν καί καταστράφηκαν στους πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες ἀπό τους βάρβαρους ἐχθρούς τῆς Τέχνης πού ἔβλεπαν τήν καλλιτεχνική δημιουργία ὡς «μαύρη μαγεία»²⁴⁴. Ἀλλά καί ὁ Ραφαήλ, σέ ἐπιστολή τοῦ 1518 πρὸς τόν πάπα Λέοντα, καταγγέλλει τίς χριστιανικές βαρβαρότητες στή Δύση. «Γιατί κατηγοροῦμε τούς Γότθους καί τούς Βάνδαλους, ἐνῶ ἐκεῖνοι πού εἶχαν χρέος, ὡς πατέρες καί φρουροί, νά προστατεύσουν τά φτωχά λείψανα τῆς Ρώμης προκάλεσαν τόν ὄλεθρό

Γρηγόριος μισοῦσε τόν Λίβιο ἐπειδή τά ἔργα τοῦ διαβάζονταν περισσότερο ἀπό τήν Ἁγία Γραφή (Scriptores illustres latinae linguae, Roma 1928, IV, 18).

²³⁹ Ahi, quanto ancor mi duole a ricordare

i grandi e belli e sot.t.ili intagli

i quai Gregorio allor mi fe' disfare

(Il Dittamondo e le rime, Bari 1952, σ. 135)

²⁴⁰ Itaque tam inhumanam tamque efferam stultitiam maladictis isectemur (Tilman Buddensieg, ὁ.π., σ. 53-54).

²⁴¹ Scriptores illustres latinae linguae, Roma 1928, σ. 125.

²⁴² I Commentarii.

²⁴³ Roma Instaurata, Basle 1559, σ. 222.

²⁴⁴ Durers schriftlicher Nachlass, Halle 1893, σ. 315.

τους; Πόσοι πάπες πρωτοστάτησαν στην καταστροφή και την ερήμωση των αρχαίων ναών και αγαλμάτων και άλλων μνημείων που δόξασαν τους δημιουργούς τους;²⁴⁵»

Τους πρώτους πάπες κατηγορεί με δριμύτητα και ο Giambatista Gelli αποκαλώντας τους (τό 1550) βάρβαρους και υπαίτιους για την εκρίζωση της αρχαίας τέχνης εξαιτίας γελοίων δεισιδαιμονιών²⁴⁶. Αλλά και ο Giorgio Vasari διαπιστώνει ότι η αρχαία τέχνη αφανίσθηκε από τη μανία καταστροφής των βαρβάρων επιδρομέων, άλλα κυρίως εξαιτίας των διωγμών από την Έκκλησία των πρώτων χριστιανικών αιώνων. Κατακομμάτιασαν όχι μόνο θαυμαστής τέχνης αγάλματα, γλυπτά κάθε λογής, πίνακες ζωγραφικής και μωσαϊκά αλλά και τους ανδριάντες διαπρεπών ανδρών που είχαν στηθεί σε δημόσιους χώρους. Και αναφέρει την κατεδάφιση του μωσολαίου του Αδριανού και άλλων μνημείων²⁴⁷. Και ο Antonio Augustin στά τέλη του ΙΣΤ' αιώνα: «Μερικοί κατηγορούν τους Ούννους, τους Γότθους και τους Λομβαρδούς για την παρακμή της αρχαίας τέχνης. Αλλά είναι βέβαιο πως αυτοί οι επιδρομείς βοήκαν όλα τα μνημεία καταφισμένα²⁴⁸».

Οί βανδαλισμοί των πρώτων παπών κατά των πολιτιστικών θησαυρών δέν τερματίζονται με τον Γρηγόριο Α'. Έπισημαίνονται βαρβαρότητες εις βάρος αρχαίων μνημείων και έργων τέχνης ακόμα και στον ΙΣΤ' αιώνα. Ο πάπας Σίξτος Ε' λ.χ. έδωσε έντολή νά εκδιωχθούν όλα τά αγάλματα των έλληνορωμαϊκών θεών από τό Βατικανό. Τό 1585, μέ παπική προσταγή, πετάχτηκαν έξω από τον πύργο του Καπιτωλίου όχτώ αρχαία αγάλματα. Είναι ειδωλολατρικά αντικείμενα — cose del idolatria — είπε ο ποντίφηξ²⁴⁹. Πάνω στους θριαμβικούς κίονες του Τραϊανού και του Μάρκου Αύρηλιου έστησε αγάλματα των Αποστόλων και πάνω στον όβελίσκο του Βατικανού τον Σταυρό. Τόν ίδιο χρόνο, μέ παπική έντολή, ο Tommaso Laurent ζωγραφίζει στην όροφή της αίθουσας Κωνσταντίνου τό άγαλμα του Έρμη κατασυντριμμένο και στό βάθρο του ένα χρυσό Σταυρό. Στην ίδια αίθουσα μία τοιχογραφία του Giulio Romano παρουσιάζει τον πάπα Γρηγόριο νά συγγράφει έμπνεόμενος από τό Άγιο Πνεύμα — ένα περιστέρι — που κουρνιάζει στον ώμο του, και απέναντι έναν άνδρα γυμνόστηθο που μέ μία πελώρια σφύρα θρυμματίζει την κεφαλή ενός αγάλματος. Απέναντι διακρίνονται τά αγάλματα της Αφροδίτης μέ τον Έρωτα και μιās άλλης θεās, άκέφαλα όλα. Οί παπικοί, έρμηνεύοντας τή σύνθεση, ύποστηρίζουν ότι ο βάνδαλος μέ τή σφύρα είναι ο γλύπτης που μετά τον προσηλυτισμό του στον χριστιανισμό επιπίπτει λαΰρος και καταστρέφει μέ τά ίδια του τά χέρια τό έργο κάτω από τό θερμοουργό παραινεντικό βλέμμα του Γρηγορίου! Μία άλλη τοιχογραφία εξεικονίζει κάποιον πάπα που κατακερματίζει ένα άγαλμα κατά την

²⁴⁵ *Baffaello Sanzio, Tutti gli scritti*, Μιλάνο 1956, σ. 52.

²⁴⁶ *Archivio Storico Italiano*, XVIII, 1896, σ. 34.

²⁴⁷ *G. Vasari, Vite*, Firenze 1878, σ. 230.

²⁴⁸ *Che loro trovarono gi& tutte l'arti buttate a terra (Dialoghi intorno alle Medaglie*, Roma 1592, σ. 14).

²⁴⁹ *F. Saxt, Antike Gotter in der Spatrenaissance*, Leipzig 1926, σ. 26.

ἀνέγερση ἐκκλησίας πάνω σέ ἀρχαῖο μνημεῖο, ἐνῶ πιστοί, μέ χριστιανική εὐλάβεια ἀλλά καί μῖσος καί ὀργή, παρελαύνουν μπροστά στίς ἀρχαιότητες²⁵⁰.

Ἅγιοι οἱ πάπες Σύλβεστρος καί Γρηγόριος γιά τούς φρικαλέους βανδαλισμούς τους, ἅγιοι ἐπίσης πολυάριθμοι ἐπίσκοποι καί μοναχοί πού διακρίθηκαν κατά τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες σέ βαρβαρότητες κατά τῶν μνημείων, ἔργων τέχνης καί πνευματικῶν κειμηλίων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ὁ μοναχός Βενέδικτος (Δ' αἰ.) γκρέμισε τόν ναό τοῦ Ἀπόλλωνος στό Monte Casino (Ν. Ἰταλία), κατέστρεψε ὅλα τά ἀγάλματα καί τούς βωμούς, πυρπόλησε καί τό ἱερό ἄλσος. Στά ἐρείπια θά χτίσει μιὰ ἐκκλησία καί θά ἀναγορευθεῖ ἅγιος. Ἐνας ἄλλος γνωστός καθολικός ἅγιος, ὁ ἐπίσκοπος Μαρτίνος (Δ' αἰ.) ἐξαφάνισε πολλούς ἀρχαίους ναούς στή Γαλατία διά πυρός καί σιδήρου. Δέν ἄφησε οὔτε ἓνα ἄγαλμα, οὔτε ἓνα βωμό καί ἱερό ἀπό τή Συρία ὡς τήν Αἴγυπτο. Στά ἐρείπια ἔχτιζε ἐκκλησίες. Τό ὄνομα αὐτοῦ τοῦ «ἀγίου βανδάλου» διαιώνιζεται εὐλαβικά σέ ἀμέτρητους οἰκισμούς καί τοπωνύμια τῆς σημερινῆς Γαλλίας.

Καταστροφές ἀρχαίων ναῶν καί ἀγαλμάτων ἀλλά καί μνημείων τοῦ λόγου, ἱστορικῶν κειμένων²⁵¹, βιβλίων καί βιβλιοθηκῶν, ἀνεκτίμητων τεκμηρίων τοῦ πολιτισμοῦ, σέ Ἀνατολή καί Δύση. Ἀπό ἐπιδρομεῖς, ἡγεμόνες καί τυραννικά καθεστῶτα. Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία ἀφανισμοῦ γραπτοῦ λόγου καταγράφεται στήν Παλαιά Διαθήκη. Ὁ βασιλιάς Ἰωακείμ (Ζ' αἰ. π.Χ.) ρίχνει στίς φλόγες τό βιβλίον τοῦ προφήτη Ἰερεμία. Διάβαζε ὁ Ἰουδίν, ὁ γραμματικός τό «χαρτίον» μέ τούς λόγους τοῦ Ἰερεμία «εἰς τά ὧτα τοῦ βασιλέως καί εἰς τά ὧτα πάντων τῶν ἀρχόντων τῶν ἐστηκότων περί τόν βασιλέα. Καί ὁ βασιλεὺς ἐκάθητο ἐν οἴκῳ χειμερινῷ, καί ἐσχάρα πυρός κατά πρόσωπον αὐτοῦ». Ὅταν ὁ γραμματικός διάβαζε τρεῖς τέσσερες σελίδες ὁ βασιλιάς τίς ἔκοβε μέ ξυράφι καί τίς πετοῦσε στή φωτιά²⁵² ὥσπου κάηκε «πᾶς ὁ χάρτης»²⁵³.

Στόν ἑλληνικό κόσμον ἡ παλαιότερη μαρτυρία ἀφορᾷ τό κάψιμο τῶν συγγραμμάτων τοῦ Πρωταγόρα ἐπειδή σέ ἓνα ἔργο του ἔγραφε ὅτι δέν γνωρίζει ἂν ὑπάρχουν ἢ δέν ὑπάρχουν θεοί²⁵⁴. Ὑστερα ἐξορίσθηκε ἀπό τήν πόλη, ὅπως ἀφηγεῖται ὁ Διογένης Λαέρτιος²⁵⁵. Ὁ Βαλέριος Μάξιμος γράφει ὅτι οἱ Σπαρτιάτες

²⁵⁰ Tilmann Buddensieg, ὁ.π., σ. 65.

²⁵¹ Ἡ ἐξαφάνιση ἀρχαίων γραπτῶν κειμένων γινόταν μέ συντριβή ὅταν ἦταν χαραγμένα σέ πινακίδες, μέ κάψιμο, σχίσιμο, ρίψη σέ φρέατα, ποταμό ἢ θάλασσα, μέ ἐπικάλυψη καί ἐπαναχρησιμοποίηση, μέ ἐνταφιασμό ἢ ἀπόκρυψη.

²⁵² ἀπέτεμεν αὐτάς τῷ ξυρῷ καί ἔρριπτεν εἰς τό πῦρ τό ἐπί τῆς ἐσχάρας.

²⁵³ Ἰερεμίας, ΜΓ', 21-23.

²⁵⁴ Περί μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὔθ' ὡς εἰσὶν οὔθ' ὡς οὐκ εἰσὶν.

²⁵⁵ διά ταύτην δέ τήν ἀρχήν τοῦ συγγράμματος ἐξεβλήθη πρὸς Ἀθηναίων καί τά βιβλία αὐτοῦ κατέκαυσαν ἐν τῇ ἀγορᾷ ὑπὸ κήρυκα ἀναλεξάμενοι παρ' ἐκάστου τῶν κεκτημένων — ἐνῶ ὁ κήρυκας μάζευε ὅλα τά ἀντίτυπα πού ὑπῆρχαν στά σπίτια (Βίοι καί γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων, ΙΧ, 51-52). Ὁ Ἀριστοτέλες γράφει στό ἔργο του «Ἱστορικά Ὑπομνήματα» ὅτι ὁ Πλάτων ἤθελε νά συγκεντρώσει καί νά ρίξει στήν πυρά τά κείμενα τοῦ Δημοκρίτου — «συμφλέξας τά Δημοκρίτου συγγράμματα» — ἀλλά οἱ πυθαγόρειοι Ἀμύκλας καί Κλεινίας τόν ἐμπόδισαν λέγοντάς του πῶς δέν κερδίζει τίποτα ἀφοῦ τά βιβλία εἶχαν κυκλοφορήσει εὐρύτατα (ὁ.π., ΙΧ, 40).

ἀπαγόρευσαν τὰ βιβλία τοῦ Ἀρχίλοχου, προφανῶς ἐπειδὴ σάρκαζε τό στρατοκρατικό πνεῦμα²⁵⁶.

Ἡ καταστροφή τῶν βιβλίων στήν πυρά εἶχε καί συμβολική σημασία. Ὑποδήλωνε τήν ταυτόχρονη θανάτωση τοῦ ἴδιου του συγγραφέα. Ὁ Λουκιανός γράφει ὅτι ἕνας ἀγυροπροφήτης ὀνόματι Ἀλέξανδρος ἐξ Ἀβώνου Τείχους, ἰδρυτής λατρείας καί ἐχθρός του Ἐπίκουρου, συγκέντρωσε ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου «Κύριαι Δόξαι», τό σημαντικότερο ἔργο τοῦ φιλοσόφου «περιέχον τῆς τ' ἀνδρός σοφίας τὰ δόγματα», τὰ σώριασε στήν ἀγορά, τὰ ἔκαψε σέ φωτιά ἀπό ξύλα συκιάς, λέγοντας πῶς καίει τόν ἴδιο τόν Ἐπίκουρο — «ὡς δῆθεν αὐτόν καταφλέγων» — καί ἔρριξε τή στάχτη στή θάλασσα²⁵⁷.

Κάποιος Εὐφρονιος, θαυμαστής τοῦ Ἐπίκουρου — «ἔχαιρεν ἐπί ταῖς Ἐπικούρου φλυαρίαις», γράφει ὁ Αἰλιανός — ἀρρώστησε ἀπό «περιπνευμονίαν» καί κατέφυγε στό ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Καί ἰδού τό φάρμακο πού τοῦ συνέστησαν οἱ ἀσκληπιάδες. Νά κάψει τὰ βιβλία τοῦ Ἐπίκουρου, νά ἀνακατέψει τή στάχτη μέ λειωμένο κερὶ καί ν' ἀλείψει τό κορμί του²⁵⁸.

Τό 48 π.Χ. ὁ Καῖσαρ πυρπόλησε τήν περίφημη βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας καί τό 64 μ.Χ. ὁ Νέρων, μέ τόν ἐμπρησμό της Ρώμης, κατέστρεψε καί τίς βιβλιοθήκες²⁵⁹ — οἱ περισσότερες μέ ἑλληνικούς θησαυρούς. Στόν Δ' αἰῶνα ὁ Παχώμιος, ὁ ἰδρυτής τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχικοῦ βίου στήν Αἴγυπτο, πρόσταξε τούς μοναχοὺς νά πετάξουν τὰ βιβλία τοῦ Ὠριγένη στόν Νεῖλο. Διάταγμα τοῦ Θεοδοσίου Β' καί τοῦ Οὐαλεντιανοῦ (448) ὄριζε νά καοῦν ὅλα τὰ βιβλία τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Πορφύριου, πολέμιου τοῦ χριστιανισμοῦ²⁶⁰.

Οἱ ἴδιοι βανδαλισμοί καί στή Δύση. Τό 1073 ὁ πάπας Γρηγόριος Ζ' ἔδωσε ἐντολή νά καοῦν ὅλα τὰ βιβλία τῶν ἀρχαίων ποιητῶν πού ὑμνοῦν τόν ἔρωτα, χαρακτηρίζοντάς τα αἰσχρά καί ἀκόλαστα²⁶¹. Κατέληξαν ἔτσι στήν πυρά τὰ ἔργα τῆς Σαπφοῦς, τοῦ Δίφιλου, τοῦ Ἀλκαίου, τῆς Ἥρινας, τοῦ Ἀνακρέοντος, τοῦ Μίμνερμου, τοῦ Ἀλκμᾶνος, τοῦ Ἀπολλόδωρου, τοῦ Φιλήμονος, τοῦ Μένανδρου καί τοῦ Ἀλεξί²⁶². Τό 1248 καταρτίζεται ὁ πίνακας τῶν ἀπαγορευμένων

²⁵⁶ Ἴδου ἕνα ποίημα τοῦ Ἀρχίλοχου πού χλευάζει τό περίφημο «ἡ τᾶν ἡ ἐπί τὰς».

Ἔχασα τήν ἀσπίδα μου, κάποιος Σαίων μου τήν πήρε.
Σπουδαῖο ὄπλο, μά τήν πέταξα ἄθελά μου σ' ἕνα θάμνο.
Γλύτωσα ὅμως τή ζωή μου — «ψυχὴν δ' ἐξεσάωσα».
Δέ βαριέσαι, ἄς πάει νά χαθεῖ ἡ παλιοασπίδα
Θ' ἀγοράσω μιά καλύτερη ἀπ' αὐτή.
[ἔρρέτω· ἐξαυτὶς κτήσομαι οὐ κακίω]
(Ἀποσπάσματα, ἐκδ. Les Belles Lettres, Ἑλεγεῖα, 13).

²⁵⁷ Ἀλέξανδρος ἡ ψευδομάντις, 47 (ἐκδ. Leob).

²⁵⁸ Τὰ Ἐπικούρου βιβλία καταφλέξας... τήν σποδὸν ἀναδεύσει κηρῶ ὑγρῶ καί ἐπιπλασάμενος τήν νηδύν καί τόν θώρακα πάντα καταδήσει ταινίας (Ποικίλη Ἱστορία, Ἀποσπάσματα. ἐκδ. Λειψίας 1816, σ. 230).

²⁵⁹ Σουητώνιος, Δομιτιανός, 20.

²⁶⁰ Θεοδοσιανός Κώδιξ, I, 1,3. Στήν Κωνσταντινούπολη, κατά τίς ἐσωτερικές διαμάχες τοῦ 475-477, πυρπολήθηκε ἡ αὐτοκρατορική βιβλιοθήκη. Θά ξανασυσταθεῖ πλουσιότερη ἀλλά θά γίνει καί αὐτή στάχτη κατά τήν εἰσβολή τῶν Σταυροφόρων τό 1204. Ἰδρύθηκε καινούργια, θά τήν κάψουν ὅμως οἱ Ὀθωμανοὶ τό 1453 κατά τήν Ἄλωση.

²⁶¹ turpes et nequitia.

²⁶² W. Speyer, στό Jahrbuch fur Antike und Christentum, Munster, 13, 1970.

βιβλίων, ό διαβόητος Index και φουντώνουν οί πυρές σ' όλόκληρη τήν Εὐρώπη. Καίγονται όχι μόνο τά θεωρούμενα αίρετικά αλλά και τά άρχαία κείμενα και τά έπιστημονικά συγγράμματα²⁶³.

ΣΥΜΦΟΡΑ ΓΙΑ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΕΧΝΗΣ Η ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑ

Ο καταστροφικός οίστρος πού έξαφάνισε άναρίθμητα περικαλλή άρχαία μνημεία, έργα τέχνης τής κλασσικής έποχής και συγγράμματα δέν άφορᾶ τό «χριστεπώνυμον πλήρωμα», τά άτομα πού ένστερνίσθηκαν τή νέα θρησκεία. Είμαι βαρβαρότητες άποκλειστικά τής έξουσίας, αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής, πού φανατίζοντας τό πλήθος τό παρακινούν σέ βανδαλισμούς. Οί λόγοι είναι πάντοτε πολιτικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί. Ο έλεγχος τών μαζών για ένταξη και ύπακοή, ή άνεμπόδιση και κυρίως κερδοφόρα κυριαρχία²⁶⁴.

Ο Βυζαντινός άνθρωπος δέν είναι βάνδαλος. Δέν άπεχθάνεται τά καλλιτεχνήματα πού λάμπρυναν τόν άρχαίο έλληνικό πολιτισμό. Τά θαυμάζει και τά προστατεύει. Τά άρχαία άγάλματα πού είχαν συγκεντρωθεί στην Κωνσταντινούπολη άποτελούσαν για τόν πληθυσμό ένα σχολείο αισθητικής άγωγής και για τούς καλλιτέχνες πηγή έμπνεύσεων. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι τά άριστουργήματα τής άρχαιοελληνικής τέχνης πού πλημμύρισαν τήν πρωτεύουσα του Βυζαντίου έγιναν άντικείμενα μελέτης και σίγουρος όδηγός για τούς δημιουργούς. Αυτός ό προσανατολισμός προς τήν άρχαία τέχνη παρατηρείται σέ όλόκληρη τή βυζαντινή περίοδο μέ έξαιρεση τόν αιώνα τής εικονομαχίας και τό άβυσσαλέο κενό πού προκάλεσε ή έπιδρομή τών Φράγκων. Η μαζική καταστροφή τών έργων τέχνης από τους Δυτικούς βανδάλους θά συντελέσει στην παρακμή τής βυζαντινής τέχνης.

Δέν διακρίθηκε βέβαια τό Βυζάντιο στη γλυπτική. Μόνο άνδριάντες τών αυτοκρατόρων και μελῶν τών βασιλικῶν οικογενειῶν εμφανίζονται μετά τόν ΣΤ' αιώνα. Αλλά και ή άνδριαντοποιία θά διακοπεϊ επί αιῶνες έξαιτίας τών εικονομαχικῶν ερίδων. Κάποια άναβίωση θά παρατηρηθεϊ στά τέλη του ΙΒ' αιώνα και μετά τήν άπελευθέρωση τής Πόλης²⁶⁵. Η βυζαντινή τέχνη άνθισε κυρίως στη ζωγραφική και τό μωσαϊκό. Οί καλλιτέχνες κατόρθωσαν νά άξιοποιήσουν και

²⁶³ H. Lea, A History of the Inquisition of the Middle Ages, London 1911, τ. Α', σ. 554, τ. Γ', σ. 612.

²⁶⁴ Τήν ίδια στρατηγική και τίς ίδιες μεθόδους άκολουθοῦσαν παντου και πάντοτε όλες οί έξουσίες, Ξένοι δυνάστες και έγχώριοι τύραννοι. Ο Σασανίδης άρχιερέας Καρτίρ καυχιόταν, όπως αναφέρεται σέ έπιγραφή στην Περσέπολη (Γ' αι. μ.Χ.), ότι άφάνισε τούς ναούς και τά άγάλματα τών Ιουδαίων, τών Σαμάνων, τών Βραχμάνων, τών Ναζωραίων, τών Μανιχαίων και τών Χριστιανῶν (Dieter Metzler, Okonomische Aspekte des Religionswandels in der Heidnischen Spfittantike, «Hephaistos», 3, 1981, σ. 23). Σκοπός του νά επιβάλει τόν ζωροαστρισμό ως έπίσημη θρησκεία, προϋπόθεση για έδραίωση και διαίώνιση τής κυριαρχίας στους κατακτημένους λαούς.

²⁶⁵ Ο Γρηγόριος ό Νύσης αναφέρεται στο έπάγγελμα του άνδριαντοποιου και του άδριαντοπλάστη, τόν τόπο εργασίας και τά εργαλεία τής τέχνης του (P.G., τ. 44, σ. 544). Κατά τούς πρώτους όμως χριστιανικούς αιῶνες είχε άπαγορευθεϊ ή άσκηση του έπαγγέλματος του άγαλαμοποιοῦ επειδή οί καλλιτέχνες, άκολουθώντας τήν παράδοση, φιλοτεχνούσαν άγάλματα θεῶν και μυθικῶν προσώπων.

νά ἀπαθανάτισουν τήν πολιτιστική κληρονομιά ὄχι μέ τό μάρμαρο καί τόν χαλκό ἀλλά μέ τόν χρωστήρα καί τήν ψηφίδα, μέ τήν περγαμηνή καί τόν χάρτη γραφῆς. Ἡ θεματολογία τους εἶναι ἀποκλειστικά σχεδόν θρησκευτική μέ σπάνιες μυθολογικές ἀναφορές. Ἀντίθετα οἱ Δυτικοί καλλιτέχνες ἐμφανίζουν στά ἔργα τούς θεούς τοῦ Ὀλύμπου, ἥρωες τοῦ τρωικοῦ πολέμου καί τῶν ἀρχαίων μύθων ὡς μεσαιωνικούς ἰππότες καί γοτθικές δέσποινες.

Καί ναί μέν ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ ἀποφεύγει συνήθως τὰ ἀρχαῖα προτυπα²⁶⁶, στόν ἰδιωτικὸ ὅμως βίῳ συνεχίζεται ἡ μακροαῖωνη καλλιτεχνικὴ παράδοση. Ἀπό τόν Δ' τουλάχιστον αἰῶνα οἱ Βυζαντινοὶ καταφεύγουν στίς ἀρχαιοελληνικὲς ρίζες ἀντλώντας θέματα ἀπὸ τὴ μυθολογία καί τό εἰκαστικό παρελθόν. Ζωγραφίζουν μορφές καί σκηνές ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀλλά καί θεούς καί ἥρωες τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας. Τόν Δία, τὴν Ἀφροδίτη, τόν Ἔρωτα, τούς ἄθλους τοῦ Ἡρακλῆ, πρόσωπα τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, τίς μάχες τοῦ Ἀλέξανδρου κλπ. Αὐτὴ ἡ προσήλωση στήν παράδοση προκάλεσε ἐπέμβαση τῆς ἐν Τρούλλῳ οἰκουμενικῆς συνόδου (692). Μέ τόν ἑκατοστό κανόνα τῆς ἀπαγορεύει ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ παραστάσεις ἐρωτικές πού ἐρεθίζουν τὴ γενετήσια ὀρμῆ²⁶⁷. Ἀλλά καί ἡ σύνοδος τοῦ 789 ὄρισε ὅτι θά θεωρεῖται ἀπόβλητος ὅποιος ζωγραφίζει ἢ κατέχει «σχήματα πορνικά καί θεάματα».

Ἐκδηλῆ ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στίς ἐπιταγές τοῦ ἱερατείου καί τόν καθημερινὸ βίῳ, ἀνάμεσα στόν χριστιανικὸ ναὸ καί τόν οἶκο. Ἐνῶ ἀπαγορευόταν ἡ εἰκονογράφηση τῶν ἐκκλησιῶν πού χαρακτηρίζοταν πρωταρχικὸ στοιχεῖο τῆς εἰδωλολατρίας²⁶⁸ ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ παράδοση συνεχίζεται. Ἡ διακόσμηση τῶν κατοικιῶν γίνεται μέ χριστιανικά θέματα χωρίς ἀντιδράσεις²⁶⁹.

Ἡ πολεμικὴ κατὰ τῆς παραδοσιακῆς θεματολογίας στή ζωγραφικὴ καί γενικότερα στίς διακοσμητικὲς τέχνες εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τούς πρῶτους χριστιανικούς αἰῶνες. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας καταδικάζει μέ δριμύτητα τόν στολισμὸ τῶν κατοικιῶν μέ πίνακες ἢ τοιχογραφίες πού ἐξεικονίζουν πασίγνωστους καί δημοφιλεῖς ἀρχαιοελληνικούς μύθους. Ξεδιάντροποι καί θρασεῖς ὅσοι διακοσμοῦν

²⁶⁶ Μυθολογικὰ θέματα ἢ ἀποτυπώσεις κλασσικῶν μορφῶν ἐπισημαίνονται σέ μερικά ἐκκλησιαστικά βιβλία ὅπως στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β' — δέκατος αἰῶνας — πού βρίσκεται στή βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανού. Ἀνάμεσα στίς 430 μινιατοῦρες ὑπάρχουν καί 20 μέ ἀντίγραφα ἀρχαίων ἀγαλμάτων καί ἀναγλύφων.

²⁶⁷ τὰς οὖν τὴν ὄρασιν καταγοητεύουσας γραφάς εἴτε ἐν πίναξιν εἴτε ἄλλως πως ἀνατιθεμένας καί τὸν νοῦν διαφθειρούσας καί κινούσας πρὸς τὰ τῶν αἰσχυρῶν ὑπεκκαύματα οὐδαμῶς ἀπὸ τοῦ νῦν οἰωδῆποτε τρῶπῳ προστάσσομεν ἐγχαράττεσθαι εἰ δέ τις τοῦτο πράττειν ἐπιχειρήσει ἀφοριζέσθω (Γρηγόριος Νύσσης, P.G., τ. 44, σ. 345). Ὁ Βαλσαμών, ὁ ἐρμηνευτὴς τῶν συνοδικῶν κανόνων, παραδέχεται ὅτι οἱ ἐρωτικὲς παραστάσεις «καί τινα ἕτερα μισαρά» ἀποτελοῦσαν συνήθη φαινόμενα. Καί ὁ σκοπὸς τους «ὅπως τὰς σαρκικὰς αὐτῶν ἐπιθυμίας διὰ τῆς πρὸς ταῦτα δράσεως ἐκπεραίνωσιν» (Κ. Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, σ. 546).

²⁶⁸ Ἡ σύνοδος τῆς Ἑλβίρας (μεταξὺ 305 καί 312) ἔκρινε ὅτι στοὺς χριστιανικούς ναοὺς δέν πρέπει νὰ ὑπάρχουν εἰκόνες — *picturas in ecclesia esse non deber*.

²⁶⁹ Ἡ Ἐκκλησία ἀπέφυγε ὡς τὴ σύνοδο τοῦ 754 νὰ διατυπώσει δόγμα γιὰ τίς εἰκόνες. Ἡ πενθέκτη τοῦ 692 (ἐν Τρούλλῳ) εἶχε ἀσχοληθεῖ ἀποκλειστικά μέ τὴν ἐξεικόνιση τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἄμνου. Μέ τόν κανόνα 82 ἡ σύνοδος ὄρισε ὅτι ἡ ἀπεικόνισή του πρέπει νὰ εἶναι ἀνθρωπόμορφη — «τοῦ τοῦ αἵροντος τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου ἄμνου Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτήρα καί ἐν ταῖς εἰκόσιν ἀπὸ τοῦ νῦν ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ἄμνου ἀναστηλοῦσθαι ὀρίζομεν».

τά δωμάτια τοῦ σπιτιοῦ τους μέ εἰκόνες ἄσεμνες καί ἀσελγεῖς «τήν ἀκολασίαν εὐσέβειαν νομίζοντες». Ξαπλωμένοι στά ἀνάκλιτρα βλέπουν τῆς γυμνῆς Ἀφροδίτης τούς ἐναγκαλισμούς στήν παγιδευμένη κλίνη, τή Ληδα μέ τόν Κύκνο κ.α.²⁷⁰ Παντοῦ παραστάσεις μέ τίς ἀκολασίες τοῦ Διός. «Ἡδυπαθείας ἀρχέτυπα» καί «θεολογία τῆς ὕβρεως» αὐτά τά παραδείγματα τῶν «συμπορνεομένων θεῶν».

Ὁ Κλήμης ἐξοργίζεται ἀπό τίς παραστάσεις μέ τούς Πάνες, τίς γυμνές κόρες, τούς μεθυσμένους Σάτυρους καί τούς ὑψωμένους φαλλούς²⁷¹, τά γυμνά σώματα καί τήν ἀποχαλίνωση τοῦ ἐρωτισμοῦ. Τά πάντα σέ κοινή θεά²⁷². Κατηγορεῖ τούς Ἕλληνες πού ἐμμένουν στήν πατροπαράδοτη αἰσθητική καί ψυχαγωγία ὅτι ἡ ἀνοχή αὐτῶν τῶν θεαμάτων ἰσοδυναμεῖ μέ ἐκπόρνευση²⁷³. Ὀργίζεται ἀκόμα ὁ Κλήμης ἐπειδή οἱ καλλιτέχνες παρουσιάζουν χωρίς αἰδῶ ὅσα πρέπει νά μένουν ἀπόκρυφα — «τά κεκρυμμένα». Καί ἐνῶ λιθοβολεῖ τά «ἄσεμνα» ἔργα τέχνης, ἀγάλματα, πίνακες καί παραστάσεις ἀκολασίας ἐπιδίδεται ὁ ἴδιος σέ «τολμηρά» ἢ μᾶλλον ἀριστοφάνεια φραστικά παίγνια. Ἀποκαλεῖ τήν «ἀφρογενῆ» καί «κυπρογενῆ» Ἀφροδίτη ὄχι «φιλομηδέα» — πού τῆς ἀρέσει νά χαμογελάει — ἀλλά «φιλομηδέα» ἐπειδή γεννήθηκε ἀπό τά ἀκρωτηριασμένα γεννητικά μόρια — «μήδεα» — τοῦ Οὐρανοῦ²⁷⁴!. Τήν ἀποκαλεῖ «ἀκόλαστον θεραπαινίδιον» καί προαγωγό πού προσφέρει τήν Ἑλένη στόν Πάρι²⁷⁵. Απορρίπτει, τέλος, καί στιγματίζει τούς πανελλήνιους ἀγῶνες, τά Ὀλύμπια, τά Ἴσθμια, τά Νέμεα. Καί κυρίως τά Διονύσια ἐξαιτίας τῆς φαλλοφορίας²⁷⁶.

Κανείς ὅμως δέν συμμορφώνεται μέ τίς ἐκκλησιαστικές ἐντολές. Οἱ πλούσιοι Βυζαντινοί διακοσμοῦσαν τίς κατοικίες τους μέ «σκανδαλώδεις» τοιχογραφίες καί γυμνά ἀγάλματα. Γιά «εἰδῶλα παντοδαπά ἐν γραφαῖς καί ἐν πλάσμασι», γράφει ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης²⁷⁷. Συνήθιζαν νά ἀναρτοῦν πίνακες μέ τήν ὀμηρική σκηνή πού ἡ Ἀφροδίτη καταλαμβάνεται ἐπ' αὐτοφῶρα στήν παγιδευμένη ἀπό τόν Ἡφαιστο κλίνη μέ τόν Ἄρη, Σάτυρους ἰθυφαλλικούς, γυμνά γυναικεῖα σώματα κ.α.²⁷⁸

²⁷⁰ τὰς περιπλοκάς ἀφορῶσιν εἰς τήν Ἀφροδίτην ἐκείνην τήν γυμνήν καί τή Λήδα περιποτώμενον τόν ὄρνιν τόν ἐρωτικόν.

²⁷¹ πανίσκοι τινές καί γυμναί κόραι καί σάτυροι μεθύοντες καί μορίων ἐντάσεις.

²⁷² Ἦδη δέ ἀναφανδόν τῆς ἀκολασίας ὅλης τά σχήματα ἀνάγραπτα πανδημεῖ θεώμενοι οὐκ αἰσχύνεσθε, φυλάττετε δέ... εἰκόνας, στήλας ἀναισχυντίας καθιερώσαντες οἴκοι.

²⁷³ Ἡταίρηκεν ὑμῖν τά ὄρα, πεπορνεύκασιν οἱ ὀφθαλμοί καί τό καινότατον πρό τῆς συμπλοκῆς αἱ ὄψεις ὑμῶν μεμοιχεύκασιν (Προτρεπτικός πρὸς Ἕλληνας, κεφ. IV, 58-59. Βλ. ἐκδ. Die griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Λειψία 1905, τ. Α').

²⁷⁴ τήν Ἀφροδίτην λέγω τήν φιλομηδέα, ὅτι ἀπό μηδέων ἐξεφάνθη, μηδέων ἐκείνων τῶν ἀποκεκομμένων τοῦ Οὐρανοῦ, τῶν λάγων, τῶν μετὰ τήν τομήν τό κῦμα βεβιασμένων (ὁ.π., II, 14-15).

²⁷⁵ παραθεῖναι φέρουσαν τή Ἑλένη τόν δίφρον τοῦ μοιχοῦ κατὰ πρόσωπον, ὅπως αὐτόν εἰς συνουσίαν ὑπαγάγηται (ὁ.π., II, 35).

²⁷⁶ Αἰσχος δέ ἤδη κοσμικόν οἱ τε ἀγῶνες καί οἱ φαλλοὶ οἱ Διονύσῳ ἐπιτελούμενοι (ὁ.π., II, 31).

²⁷⁷ P.G., τ. 44, σ. 345.

²⁷⁸ P.G., τ. 440, σ. 160.

Απηχίσεις αὐτῶν τῶν ἡθῶν, καί κυρίως τῶν ζωντανῶν παραδόσεων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου ἐπισημαίνονται καί στά βυζαντινά Γράμματα. Ἡ πολιτιστική συνέχεια καί ἡ ἐλευθεριάζουσα ὑπέρβαση τῶν ἀυστηρῶν πλαισίων πού ἐπιβάλλει ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὀρατή στά λογοτεχνικά κείμενα, ὅπου ἐντάσσονται ἄνετα τά μυθολογικά στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Στό ἔμμετρο ἐρωτικό μυθιστόρημα «Καλλίμαχος καί Χρυσορρόη» ὁ ποιητής περιγράφει μιὰ αἶθουσα «ὄλοχρυσομαργάρωτη» μέ ὀροφή ἀστρική «πάγχρυση» καταστόλιστη μέ εἰκόνες τῶν ὀλύμπιων θεῶν καί τῆς ἀκολουθίας τους.

*Ἀστήρ ἐκεῖθεν ἔλαμπεν λαμπρός τῆς Ἀφροδίτης
ἔχων ἀκτῖνας τηλαυγεῖς, ἡδονικάς, ὠραίας.
Καί μετ' αὐτόν ἰστόρησεν τόν Ἄρην ὁ τεχνίτης
ἐρωτικῶς συμπαίζοντα μετὰ τῆς Ἀφροδίτης.
Ἔχει ἐκεῖ τήν Ἀθηνᾶν ἐν θρόνῳ καθημένην
καί διακοσμούσας Χάριτας τόν οὐρανόν ἐκεῖνον²⁷⁹.*

Τήν ἐξοικείωση τῶν Βυζαντινῶν μέ μυθολογικά θέματα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καί τήν ἐρωτική θεματολογία πού ἀυστηρότατα καταδικάζει ἡ Ἐκκλησία ἐξεικονίζει τό ἔμμετρο ἱπποτικό μυθιστόρημα «Λίβιστρος καί Ροδάμνη». Ὁ ποιητής περιγράφει τήν εἰκονογραφία στόν οἶκο τοῦ Ἑρωτος καί τῆς Ἀφροδίτης.

*Καί εἰς τήν ἀύλην ἐσέβημεν τῆς Ἐρωτοκρατίας
τά πρῶτα ἐσέβην τρόπικος καί ἦτον ὁ πάτος ὄλος
ὑπό χρυσώματος λαμπροῦ ἐρωτοῖστορισμένου²⁸⁰.*

Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στή βυζαντινὴ εἰκονογραφία ἀφθονοῦν τά παγανιστικά θέματα. Τό λουτρό λ.χ. τοῦ Χριστοῦ στίς παραστάσεις τῆς Γέννησης ἀποτελοῦσε ἐπανάληψη, σχεδόν ἀντιγραφή, τῶν ἀρχαίων παραστάσεων μέ τόν Διόνυσο²⁸¹.

²⁷⁹ Ὁ.π., στ. 432-437. Στό ἔμμετρο ἐπίσης ἐρωτικό μυθιστόρημα «Βέλθανδρος καί Χρυσάντζα» περιγράφεται τό «Ἐρωτόκαστρον». Ὁ Βέλθανδρος θαυμάζει τή διακόσμηση τοῦ τρῖκλινου:

*Ἐβλεπεν ζώδια περισσά ποικιλολαξευμένα
τό μέν εἰς σχῆμα γυναικός τραχηλοδεσμομένον
καί ἐρωτοσύρτην τύραννον τά ζώδια νά σύρνη·
ἄλλον πάλιν ὡς ἄνανδρον ποδοσιδηρωμένον,
Ἐρωτα δήμιον στέκοντα ἔχων κατόπισθέν του·
ἄλλος εἰς χέριν ἴστατο ἄνωθεν τῶν Ἐρώτων.
(στ. 340-345)*

²⁸⁰ στ. 225-228.

²⁸¹ J. Nordhagen, The origin of the Washing of the Child in the Nativity Scene, «Byzantinische Zeitschrift», 54[1961], σ. 333).

Ἡ εἰκονομαχία πού ξέσπασε στόν Ἡ' αἰώνα καί ἀναστάτωσε τό Βυζάντιο ἐπί ἓναν αἰώνα (726-843) ἦταν μιά δραματική θρησκευτική διχοστασία μέ αἷτια πολιτικά — διαμάχη γιά τήν ἐξουσία — κοινωνικά καί οἰκονομικά. Καί προκάλεσε ὄχι μόνο δεινή κρίση στήν αὐτοκρατορία, πού εἶχε ἤδη ὑποστῆ διαδοχικές συρρικνώσεις ἐξαιτίας τῶν ἐπεκτατικῶν εἰσβολῶν γειτονικῶν λαῶν, ἀλλά καί συμφορές στούς θησαυρούς τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης. Ἦταν μιά νέα τρομακτική φάση τῶν βανδαλισμῶν τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, μιά ἀναζωπύρωση τῆς μανίας καταστροφῆς ἔργων τέχνης, Αὐτή τή φορά ὄχι ἀρχαίων ἀλλά βυζαντινῶν.

Ἀπό τόν Ζ' αἰώνα τό Βυζάντιο ἀντιμετωπίζει πιέσεις στό ἀνατολικό του τμήμα καί ἀγωνίζεται νά ἀναχαιτίσει τίς ἐπιδρομές. Χρειάζεται γι' αὐτό ριζικά μέτρα, στρατιωτικά καί διοικητικά, συγκρότηση δηλαδή ἀξιόμαχων δυνάμεων καί ἀναδιοργάνωση τῶν ἀπειλούμενων ἐπαρχιῶν. Τότε δημιουργήθηκαν τά «θέματα» (ἐπαρχίες) μέ κυρίαρχούς τους στρατιωτικούς διοικητές πού εἶχαν ἀναλάβει τήν ἄμυνα καί τήν προστασία τῶν τοπικῶν πληθυσμῶν. Τά στρατεύματα δέν εἶναι πιά οἱ παραδοσιακοί μισθοφόροι τοῦ Βυζαντίου ἀλλά αὐτόχθονες. Γιά πρώτη φορά καθιερώνεται ἡ ὑποχρεωτική στρατιωτική θητεία. Αὐτή ἡ μεταρρυθμιστική πρωτοβουλία εἶχε πολυσήμαντες κοινωνικές καί οἰκονομικές ἐπιπτώσεις. Καλλιεργοῦσε τόν πατριωτισμό καί ὑποβοηθοῦσε τή συνεργασία μέ τίς στρατιωτικές Ἀρχές. Ἔτσι, οἱ τοπικοί διοικητές ἀποκτοῦσαν δύναμη καί ἐπιρροή πού ξεπερνοῦσαν τήν ἐπαρχία τους καί δημιουργοῦσαν προϋποθέσεις γιά διεκδίκηση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Ἀπό αὐτές τίς περιοχές, ὅπου ἄνθισε τό εἰκονοκλασικό κίνημα, προέρχονταν οἱ περισσότεροι μονάρχες τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου, ἡ δυναστεία τῶν Ἰσαύρων.

Οἱ στρατηγοί τῶν ἀνατολικῶν «θεμάτων», προμαχόνων τῆς αὐτοκρατορίας, πού διεκδικοῦν τόν θρόνο, δημοφιλεῖς στήν περιφέρειά τους, εὐνοοῦν τίς ἀξιώσεις γιά ἀποτελεσματική προστασία ἀπό τό κέντρο καί αὐτοδιοίκηση καί ἐπενδύουν ἰδεολογικά τίς φιλοδοξίες τους υἰοθετώντας τίς ἰδιόμορφες ἀντιλήψεις τῶν τοπικῶν πληθυσμῶν, ἀσιατικῆς καί σημιτικῆς κυρίως καταγωγῆς. Αὐτοί οἱ χριστιανοί τῶν ἀνατολικῶν διαμερισμάτων τῆς αὐτοκρατορίας δέν ἀκολουθοῦσαν τίς ἑλληνορωμαϊκές παραδόσεις, τήν καλλιτεχνική δηλαδή ἀναπαράσταση τῆς θεότητας. Πίστευαν στήν ἀνεικονικότητα τοῦ θεοῦ καί ἀπέριπταν τήν ὕλική του ὑπόσταση²⁸².

Οἱ εἰκονολάτρεις κατηγοροῦσαν τούς πολέμιους τῶν εἰκόνων γιά ἐπιρροή ἀπό Μουσουλμάνους καί Ἰουδαίους, ἀπό ξένες δηλαδή καί ὄχι ἑλληνικές παραδόσεις. Ὑπῆρχε πραγματικά ἰσλαμική ἀπαγόρευση τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, ἐμφανίσθηκε ὅμως τό 722, λίγα χρόνια πρὶν ἀπό τήν εἰκονομαχική ἔκρηξη²⁸³. Οἱ

²⁸²Στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες Ἑβραῖοι καί Ἀραβες ὀνειδίζαν τούς Βυζαντινοὺς ἐπειδὴ προσκυνοῦσαν χειροποίητα ἀντικείμενα — τίς εἰκόνες.

²⁸³ Ἡ εἰκονοφοβία θά ἐπεκταθεῖ καί σέ ὀρισμένες μικρασιατικές περιοχές. Στήν Καππαδοκία λ.χ. ὑπῆρχαν κατὰ τόν Ἡ' αἰώνα ἐκκλησίες μέ ἀνεικονικές τοιχογραφίες, ὅπως στή Σινασσό. Ἡ διακόσμησή τους περιορίζονταν σέ σταυρούς καί ἀφηρημένες συνθέσεις (G. de Jerphanion, Eglises rupestres de Cappadoce).

παλαιοί, ωστόσο, Άραβες ήταν ειδωλολάτρες. Στην Κάαμπα τῆς Μέκκας — ἡ ἱερὴ πέτρα πού προσκυνοῦν σήμερα οἱ μουσουλμάνοι — εἶχαν συγκεντρωθεῖ λατρευτικά ἀγάλματα ἀπὸ διάφορες φυλές. Ὁ Μωάμεθ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ καταστραφοῦν ὅλα καὶ καθιέρωσε τὴν ἀνεικονικότητα²⁸⁴.

Οὐσιαστικά ἡ εἰκονομαχία ὑπῆρξε ἓνα πρόσχημα, ἓνα προκάλυμμα τῶν ἀνταγωνισμῶν γιὰ τὴν ἐξουσία. Πίσω ἀπὸ τὸν Λέοντα Γ' καὶ τὸν γιό τοῦ Κωνσταντῖνο βρισκόνταν οἱ παντοδύναμοι στρατιωτικοὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν πού ὑποκινοῦσαν καὶ στήριζαν τὸ εἰκονοκλαστικὸ κίνημα. Οἱ εἰκονολάτρες ἀντίθετα ἀνῆκαν στὸν κόσμον τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κύκλων. Ἀποκλειστικὸς στόχος τῶν εἰκονομάχων οἱ ἐκκλησιαστικὲς περιουσίες καὶ κυρίως τὰ μοναστηριακά φέουδα — τὰ ἐποφθαλμιοῦσαν αὐλικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ — καὶ ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ κλήρου. Ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία προσπαθοῦσε νὰ περιορίσει τὴν ἐπιρροή τῆς ἐκκλησίας στὶς λαϊκὲς μάζες καὶ κυρίως νὰ ἐφαρμόσει διοικητικὰ μέτρα κατὰ τῶν μοναστηριακῶν προνομίων — οἱ μονές εἶχαν ἐξελιχθεῖ σὲ πανίσχυρα φεουδαρχικά κέντρα²⁸⁵.

Τὴν εἰκονοκλαστικὴ ἰδεολογία εἶχαν ἀσπασθεῖ καὶ πολλὰ μέλη τοῦ ἱερατείου τῶν ἀνατολικῶν «θεμάτων». Κατὰ τὴν περίοδο λ.χ. τῆς τοπαρχίας τοῦ Λέοντος Γ' ὁ ἐπίσκοπος Κλαυδίουπόλεως Θωμᾶς ἐξοβέλισε τὶς εἰκόνες ἀπὸ ὅλους τοὺς ναοὺς.

Ἡ θεολογικὴ ἐπιχειρηματολογία τῶν εἰκονομαχῶν θεμελιωνόταν στὶς ἐπιταγές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. «Οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἶδωλον οὐδὲ παντός ὁμοίωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω»²⁸⁶. Ἀλλὰ ἡ ἐντολὴ τῆς Γραφῆς εἶχε ξεπεραστεῖ ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα. Μὲ συγκατάθεση καὶ παρότρυνση τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ζωγράφοι φιλοτεχνοῦσαν ἀναπαραστάσεις προσώπων καὶ σκηνῶν τῆς Π. Διαθήκης γιὰ ἀποτελεσματικότερη θρησκευτικὴ διδασχὴ. Ὅπως ἔγραφε ὁ ἀσκητὴς Νεῖλος ἐπιβάλλεται «πληρῶσαι χειρὶ καλλίστου ζωγράφου τὸν ναόν» ὥστε «οἱ μὴ ἰδόντες γράμματα» νὰ παρακολουθοῦν καὶ νὰ ἐγκολπώνονται τὸ χριστιανικὸ δόγμα διαμέσου τῶν εἰκόνων. Ὑπῆρχε μιὰ

²⁸⁴ Σὲ μινιατούρα ἰσλαμικῆς τέχνης τοῦ ΙΣΤ' αἰ. πού φυλάσσεται στὸ μουσεῖο τοῦ Βερολίνου, ἐξεικονίζεται ἓνας πιστός, ὁ Ἄλῆ, πού ἀνεβασμένος στὸν ὦμον τοῦ Μωάμεθ γκρεμίζει τὰ ἀγάλματα τῆς Κάαμπα. Ἀνεικονικὴ ἢ διακόσμηση τῶν μουσουλμανικῶν ἱερῶν στὰ γειτονικά χαλιφάτα τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης κατὰ τὴν περίοδο τῆς βυζαντινῆς εἰκονομαχίας. Ἡ ἰσλαμικὴ θρησκευτικὴ τέχνη δὲν ἀνέχεται ἀπεικόνιση ζωντανῶν πλασμάτων, ἀνθρώπων καὶ ζώων. Κυριαρχοῦσαν οἱ παραστάσεις φυτῶν, νερῶν, σπιτιῶν. Καὶ κυρίως τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου. Παλάτια, πόλεις ὀλόκληρες ἀλλὰ ἔρημες ὡσάν νὰ εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τοὺς κατοίκους. Στὸ Κοράνι, ὡστόσο, δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀναφορὰ στὸν ἀνθρωπομορφισμό. Μόνο στὴν Χαντίθ, τὴ συλλογὴ θεολογικῶν παραδόσεων, καταδικάζεται ἡ ἐξεικόνιση ἱερῶν προσώπων.

²⁸⁵ Ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν ξεπερνοῦσε τὶς 100.000 καὶ ὁ μοναχικὸς βίος ἔγινε μάλιστα κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐπειδὴ παρεμποδίζε κάθε ἀναπτυξιακὴ προσπάθεια. Τὰ μοναστήρια ἀντιμετωπίζονταν ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία ὡς καταφύγια ραστώνης (Α. Vasiliev, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, Ἀθήνα 1954, τ. Β', σ. 312). Βλ. ἐπίσης: C.N. Ouspensky, *La Querelle des images*, σ. 3. Jorga, *Sur les origines de l' iconoclasme* [Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine, τ. 12, 1914, σ. 147] καὶ Κυρ. Σιμόπουλο, *Ξενοκρατία, Μισελληνισμός, καὶ Ὑποτέλεια*, Ἀθήνα 1989, σ. 227-228. Σὲ μοναστήρι τῆς Αἰγύπτου ὁ Παχώμιος εἶχε συγκεντρώσει 7.000 μοναχοὺς! Τὰ μοναστήρια προκαλοῦσαν τὴν ὀργὴ τῶν στρατιωτικῶν ἐπειδὴ οἱ μοναχοὶ δὲν στρατεύονταν δημιουργώντας προβλήματα στὴν ἐπὶ ἀνδρωσὴ τῶν μονάδων πού ὑπερασπίζονταν τὰ ἀπέραντα σύνορά τῆς αὐτοκρατορίας.

²⁸⁶ Ἐξοδος, 20.

γενικά παραδεκτή παράδοση ότι οι εικόνες ήταν τά βιβλία τῶν ἀγράμματων χριστιανῶν.

Κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα εἶχαν καί οἱ ἐξεγέρσεις τῶν Ἰουδαίων κατά τῶν ἐξεικονίσεων μέ πρόσχημα πάντοτε τίς θρησκευτικές ἐπιταγές. Ὀχυρωμένοι οἱ Ἑβραῖοι πίσω ἀπό τό θεολογικό δόγμα πού ἐπιβάλλει τήν ἀνεικονικότητα, ἐκδηλώνουν τό μῖσος τους κατά τοῦ Ρωμαίου δυνάστη καταστρέφοντας τά σύμβολα τῆς ξένης τυραννίας, ἀνδριάντες αὐτοκρατόρων κλπ. Ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος γράφει γιά τή δυναμική ἀξίωση τοῦ λαοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ νά καταστραφεῖ ὁ χρυσός ἀετός πού εἶχαν στήσει οἱ Ρωμαῖοι κατακτητές, ἔμβλημα τῆς ἐξουσίας τους. Τόν ἔδεσαν μέ σκοινιά, τόν γκρέμισαν καί τόν κομματίασαν μέ τσεκούρια²⁸⁷.

Ἀπέτρεψαν ἐπίσης οἱ Ἰουδαῖοι, ὕστερα ἀπό παλλαϊκή συγκέντρωση μπροστά στό ἀνάκτορο τοῦ Πιλάτου, τήν ἐγκαθίδρυση ρωμαϊκοῦ μνημείου μέ ἀνδριάντα τοῦ Τιβέριου καί σημαῖες μέ ρωμαϊκά σύμβολα. Τό πλήθος, ἀποφασισμένο «τηρεῖν τά πάτρια», κραυγάζει: «Ἐξω ἀπό τήν Ἱερουσαλήμ!». Καί ἐπειδή ὁ Πιλάτος ἀρνήθηκε νά συμμορφωθεῖ οἱ Ἑβραῖοι ἀπάντησαν μέ ἓνα εἶδος «καθιστικῆς διαμαρτυρίας». Ἐπεσαν καταγῆς μπρούμυτα καί ἔμειναν ἐκεῖ ἀσάλευτοι πέντε μερόνυχτα²⁸⁸. Καταφθάνει στρατός, κυκλώνει τό πλήθος, ὁ Πιλάτος καλεῖ τούς στρατιῶτες νά γυμνώσουν τά ξίφη καί ἀπειλεῖ τούς Ἑβραίους «κατακόψειν αὐτούς» ἄν δέν δεχτοῦν τούς αὐτοκρατορικούς ἀνδριάντες. Καί τί ἔκαναν οἱ Ἰουδαῖοι; Ὅλοι, μέ μιά φωνή, πρόσφεραν τόν λαιμό τους γιά ἀποκεφαλισμό²⁸⁹. Καί ὁ Πιλάτος ἀναγκάστηκε νά ὑποχωρήσει²⁹⁰. Ἡ θεολογική ἐντολή περί ἀνεικονισμοῦ χρησιμοποιήθηκε ὡς προκάλυμμα γιά τούς ἀγῶνες ἐναντίον τοῦ ξένου κατακτητῆ καί τῶν ἐγχώριων συνεργατῶν του.

Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἀνέκαθεν ἡ ἰουδαϊκή ἐξουσία, πολιτική καί θρησκευτική, καλλιεργοῦσε καί ἀξίωνε τήν καταστροφή τῶν ἔργων τέχνης — συμβόλων θρησκευτικῶν — γιά νά ἐδραιώνει τήν ἰσχύ της. Παράδειγμα τό δραματικό ἐπεισόδιο τοῦ «χρυσοῦ μόσχου» — ἀναφέρεται στήν Παλαιά Διαθήκη — πού ἔφερε σέ σύγκρουση τήν πανάρχαια λατρεία τοῦ Βάαλ-Ταύρου, ἐπιχωριάζουσα στή Χαναάν, καί τήν ἀνεικονική θρησκεία τοῦ Ἰσραήλ, διαμέσου τοῦ Ἀαρῶν καί τοῦ Μωυσῆ. Ὁ Ἀαρῶν κατασκεύασε, κατά τήν ἀπουσία τοῦ Μωυσῆ, «μόσχον χωνευτόν» ἀπό τά κοσμήματα τῶν γυναικῶν²⁹¹ καί πρόσφερε θυσία στό θεϊκό ὁμοίωμα. Ἐρχεται ὁ Μωυσῆς, γκρεμίζει τόν χρυσό ταῦρο, τόν λειώνει στό καμίνι, τόν ἀλέθει, ρίχνει τή χρυσόσκονη στό νερό καί ποτίζει «τούς υἱούς τοῦ

²⁸⁷ καί πολλῶν κατά τό ἱερόν ἀναστρεφόμενων σχοίνοις παχειαῖς καθιμήσαντες σφᾶς αὐτούς ἀπό τοῦ τέλους τόν χρυσοῦν ἀετόν ἐξέκοπτον πελέκεσιν (Ἱστορία τοῦ ἰουδαϊκοῦ πολέμου, I, 33, 2).

²⁸⁸ πρηγεῖς καταπεσόντες ἐπὶ πέντε ἡμέρας καί νύκτας ἴσας ἀκίνητοι διεκαρτέρουν.

²⁸⁹ καθάπερ ἐκ συνθήματος ἀθροοὶ καταπεσόντες καί τούς αὐχένας παρακλίνοντας ἐτοίμους ἀναιρεῖν σφᾶς ἐβῶν μᾶλλον ἢ τόν νόμον παραβῆναι.

²⁹⁰ Ὁ.π., IX, 2-3.

²⁹¹ περιέλεσθε τά ἐνώτια τά χρυσά τά ἐν τοῖς ὠσί τῶν γυναικῶν ὑμῶν καί θυγατέρων καί ἐνέγκατε πρὸς μέ.

Ἰσραήλ». Ὑστερα καλεῖ τούς ὄπαδούς του, τούς υἱούς Λευί, νά ἐξοντώσουν ἐκείνους πού προσκύνησαν τόν Ταῦρο. Καί ἔσφαξαν 3.000 σέ μιά μέρα²⁹².

Ἡ εἰκονομαχία δέν ἐνέσκηψε στό Βυζάντιο ξαφνικά καί ἀπροσδόκητα. Ἴχει μακρά προϊστορία. Προηγήθηκαν διεργασίες ἀπό τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες στό πλαίσιο τῆς ἐκστρατείας κατά τῆς παλαιᾶς θρησκείας καί τοῦ ἀντιειδωλολατρικοῦ συνδρόμου πού προκάλεσε τόν ὄλεθρο μνημείων καί ἔργων τέχνης. Ἡ ἀρχική ἀπέχθεια τῶν πιστῶν τῆς νέας λατρείας γιά τά ἀγάλματα θεῶν καί ἡρώων ἦταν ἡ ἄρνησή τους νά προσκυνήσουν τούς ἀνδριάντες τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, τῶν προαιώνιων δυναστῶν τους. Σύμβολό τους ἡ ἀντίσταση τῶν τριῶν Ἰουδαίων τῆς Π. Διαθήκης — Σεδράχ, Μισάχ, Ἀβδνεαγώ — πού ἐπειδή ἀρνήθηκαν νά προσκυνήσουν τόν ἀνδριάντα τοῦ Ναβουχοδονόσορος ρίχτηκαν ἀλυσοδεμένοι «εἰς τήν κάμινον τοῦ πυρός καιομένην» καί «εἰς τό μέσον τοῦ πυρός πεπεδημένοι, περιεπάτουν ἐν μέσῳ τῆς φλογός ὑμνοῦντες τόν Θεόν καί εὐλογοῦντες τόν Κύριον»²⁹³. Ὑπῆρχε ἀκόμα ἕνας ἰσχυρός εἰκονομαχικός πυρήνας, ἡ αἴρεση τῶν Παυλικιανῶν.

Ἡ πολεμική, ὡστόσο, κατά τῶν ἀναπαραστάσεων ἱερῶν προσώπων ἔχει ἀρχίσει ἀπό τόν Δ' αἰῶνα. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας χαρακτηρίζει εἰδωλολατρική συνήθεια τά ἀγάλματα τοῦ Χριστοῦ καί τῶν Ἀποστόλων καί τίς ἀπεικονίσεις τούς «διά χρωμάτων ἐν γραφαῖς»²⁹⁴. Ὁ Ἐπιφάνιος, ἐπίσκοπος Κύπρου, ἀποκομμάτισε ἕνα «παραπέτασμα» μέ τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ γιατί «ἐμόλυνε τήν ἐκκλησίαν»²⁹⁵. Ἐγράφε στό «Πανάριον»: «Ἄν γίνουν δεκτές οἱ εἰκόνες ἀπό τούς χριστιανούς, τά ἀγάλματα τῶν εἰδωλολατρῶν θά κάνουν τά ὑπόλοιπα»²⁹⁶.

Ὁ ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως Φιλόξενος ἀπαγόρευσε τίς εἰκόνες τῆς Παναγίας καί τῶν ἁγίων στή χριστιανική Συρία. Τά ἴδια καί στή Δύση. Ἡ σύνοδος τῆς Ἐλβίρας ὄρισε, μέ τόν κανόνα 36, νά μήν ὑπάρχουν στούς τοίχους εἰκόνες προσώπων «πού σεβόμαστε καί λατρεύουμε»²⁹⁷. Ὁ πάπας Γρηγόριος Α' εἶχε ὑποστηρίξει τίς ἀναπαραστάσεις ἀλλά ὄχι τή λατρεία τῶν εἰκόνων. Οἱ εἰκόνες, ἔλεγε, ὑποβοηθοῦν τήν εὐλάβεια τοῦ ἀγράμματος λαοῦ. «Κυττάζοντας τούς τοίχους μπορούσε νά ἐννοήσει ὅ,τι δέν μπορούσε νά διαβάσει στά βιβλία»²⁹⁸.

²⁹² Θέσθε ἕκαστος τήν ἑαυτοῦ ρομφαίαν ἐπί τόν μηρόν... καί ἀποκτεῖνατε ἕκαστος τόν ἀδελφόν αὐτοῦ καί ἕκαστος τόν πλησίον αὐτοῦ καί ἕκαστος τόν ἐγγιστά αὐτοῦ· καί ἐποίησαν οἱ υἱοί Λευί καθά ἔλαλησεν αὐτοῖς Μωυσῆς καί ἔπεσαν ἐκ τοῦ λαοῦ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ εἰς τρισχιλίους ἀνδρας (Ἔξοδος, ΛΒ).

²⁹³ Δανιήλ, Γ'.

²⁹⁴ Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, ΙΙ, 18. Βλ. ΒΕΠΕΣ, τ. 20, σ. 24.

²⁹⁵ *Saint Jerome*, *Epistulae*, 60.

²⁹⁶ στήσαντες... τάς εἰκόνας τάς τῶν ἐθνῶν λοιπόν ποιούσι (P.G., τ. 43, σ. 390).

²⁹⁷ *Vasiliev*, ὁ.π., σ. 316. Οἱ μετὰ τόν Θεοφάνη, σ. 482. H. Koch, *Die altchristliche Bilderfrage nach literarischen Quellen*, Göttingen 1917, σ. 9.

²⁹⁸ *Patrologia Latina*, τ. 77, σ. 105. Γράφει ὁ πάπας στόν εἰκονομάχο ἐπίσκοπο Serenus πού ἔδωσε ἐντολή νά ριχτοῦν στήν πυρά ὅλες οἱ θρησκευτικές εἰκόνες τῆς δικαιοδοσίας του: «Εἶσαι ἄξιος πολλῶν ἐπαίνων πού μάχεσαι τίς εἰκόνες. Ἀλλά σέ μέφομαι πού τίς καταστρέφεις. Ἄλλο νά λατρεύεις μιά εἰκόνα καί ἄλλο νά μαθαίνεις ἀπό τήν εἰκόνα τί πρέπει νά λατρεύεις. Μέ τίς εἰκόνες μαθαίνουν οἱ ἀγράμματοι ποιοῦ δόγμα πρέπει νά ἀκολουθήσουν, μέ τίς εἰκόνες μαθαίνουν νά διαβάζουν οἱ ἀναλόγητοι» (*Epistulae*, IX, σ. 105). Στόν ΣΤ' αἰῶνα, στή Narbonne τῆς Ν. Γαλλίας ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ πάνω σέ σταυρό προκάλεσε σκάνδαλο καί ὁ ἐπίσκοπος ἀναγκάστηκε νά τήν καλύψει μέ πανί (*Gregoire de Tours*, *In gloria martyrum*, 22).

Στό Βυζάντιο, τή λατρευτική ἐξεικόνιση τῶν ἱερῶν προσώπων εἶχαν ἐπιβάλει οἱ αὐτοκράτορες πού ἐνστερνίσθηκαν τή νέα θρησκεία. Γιά λόγους ἰδιοτελεῖς. Γιά τή λατρεία δηλαδή τοῦ δικοῦ τους προσώπου. Πλάι στήν προσωπογραφία τους ἀναρτοῦσαν, ἀπό τόν Ε΄ αἰώνα, τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Δύο οἱ βασιλεῖς, ὁ οὐράνιος καί ὁ ἐγκόσμιος. Ὁ αὐτοκράτωρ εἶναι «ὁ ἐν Χριστῷ βασιλεύς».

Οἱ εἰκόνες τῶν Βυζαντινῶν ἡγεμόνων ἦταν λατρευτικά ἀντικείμενα. Κατά τόν ἱεράρχη Βασίλειο «ἡ τῆς εἰκόνος τιμὴ ἐπὶ τό πρωτότυπον διαβαίνει»²⁹⁹. Ἀλλά καί στίς βυζαντινές ἐκκλησίες ὑπῆρχαν τοιχογραφίες μέ τή μορφή τῶν αὐτοκρατόρων (Ιουστινιανός, Κωνσταντῖνος Πωγωνάτος κ.α.). Ἀκόμα καί οἰκογενειακές προσωπογραφίες. Ἡ Παναγία στόν θρόνο καί πλάι ὁ Λέων Α΄ μέ τή σύζυγο καί τά τέκνα³⁰⁰. Στό παραπέτασμα τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑπῆρχε κέντημα μέ τόν Ἰουστινιανό καί τή Θεοδώρα πού τούς εὐλογεῖ ὁ Χριστός. Ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία ἐκμεταλλεύεται μέ ἰταμότητα τήν εὐσέβεια τῶν πιστῶν γιά τή δική της θεοποίηση. Τό θεολογικό στοιχεῖο ἀποτελεῖ προπέτασμα στυγνῶν πολιτικῶν συμφερόντων.

Αὐτή ἡ πρόκληση, ἡ εἰκονογραφική ἐξίσωση ἡ ταύτιση τῶν αὐτοκρατόρων — καί τῆς οἰκογένειας — μέ τά ἱερά πρόσωπα τῆς λατρείας δημιουργοῦσε ἀντιδράσεις στήν Κοινή Γνώμη πού ἀπό γενιά σέ γενιά ἀποκρυσταλλωνόταν — στή λαϊκή βάση, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς προθέσεις τοῦ παλατιοῦ — σέ μιά διάχυτη εἰκονοκλαστική ἰδεολογία. Μισόν αἰώνα πρὶν ἀπό τήν εἰκονομαχική ἐκρηξη, τό 670, ἕνας Φράγκος προσκυνητής τῶν Ἁγίων Τόπων, περνώντας ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, εἶδε, ὅπως γράφει στό χρονικό του, ἕναν ἄνθρωπο «ἄγριο καί ἀδυσώπητο» νά ἀρπάζει μιά ἀνάγλυφη σέ ξύλο εἰκόνα τῆς Παναγίας καί νά τή ρίχνει στόν ἀπόπατο³⁰¹. Παρόμοια μεταχείριση τῆς εἰκόνας τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἀδιανόητη. Σήμαινε βασανιστικό θάνατο.

Ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία προσεταιρίσθηκε σχεδόν ὀλόκληρο τόν κληρῶ³⁰² καί προχώρησε στή βίαιη ἀφαίρεση τῶν εἰκόνων ἀπό τούς ναοὺς προκαλώντας μαχητική ἀντίδραση τῶν πιστῶν καί βαθύτατη κοινωνική διχόστασι³⁰³. Ἀπό τή

²⁹⁹ P.G., τ. 32, σ. 149. Καί ὁ Ἀθανάσιος: Ἐν γάρ τῇ εἰκόνι τό εἶδος καί ἡ μορφή τοῦ βασιλέως ἐστί· καί ἐν τῷ βασιλεῖ δέ τό ἐν τῇ εἰκόνι εἶδος ἐστί. Ἀπαράλλακτος γάρ ἐστί ἡ ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ βασιλέως ὁμοιότης. Ὡστε τόν ἐνορῶντα τῇ εἰκόνι ὁρᾶν αὐτῇ τόν βασιλέα... Ἐγώ καί ὁ βασιλεύς ἐν ἐσμέν, ἐγώ γάρ ἐν ἐκείνῳ εἰμοί — κακεῖνος ἐν ἐμοί (P.G., τ. 26, σ. 332A).

³⁰⁰ Τό 473 στόν ναό τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν. «Ἀνέθηκαν... οἱ αὐτοὶ φιλόθεοι καί φιλοχριστοὶ βασιλεῖς καί εἰκόνα ὀλόχρυσον ἐκ λίθων πολυτελῶν. Ἐν ἡ εἰκόνι ἐν θρόνῳ κάθηται ἡ δέσποινα ἡμῶν πανάχραντος Θεοτόκος καί ἐντεῦθεν αὐτῆς Λέων καί Βερενίκη βασίλισσα καί τοῦ ἴδιου υἱοῦ» (Revue des Etudes Byzantines, X, 1952, σ. 51).

³⁰¹ Itinera Hierosolymitana, ἐκδ. Tobler, σ. 200.

³⁰² Σημειώθηκαν καί ἀντιδράσεις στήν Ἐκκλησία. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός καταδίκασε ἀνοιχτά τήν εἰκονοκλαστική ἐκστρατεία τοῦ Λέοντος Γ΄ καί παραιτήθηκε. Λίγες μέρες ἀργότερα ὁδηγεῖται στήν ἐξορία ὅπου θά θανατωθεῖ μέ στραγγαλισμό (Οἱ μετὰ τόν Θεοφάνη, P.G., τ. 108, σ. 821-825).

³⁰³ Κατά τῆς εἰκονομαχίας τάχθηκαν οἱ χριστιανοὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ κυρίως χώρου. Σέ μερικές περιοχές οἱ κάτοικοι ἀρνήθηκαν νά πληρώσουν τούς φόρους. Στή Δύση ὁ πάπας Γρηγόριος Β΄ δέν ἀναγνώρισε τόν νέο πατριάρχη Ἀναστάσιο. Στά Ἱεροσόλυμα ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός καταγγέλλει τόν αὐτοκράτορα γιά διασυρμό τῶν εἰκόνων.

μιά μεριά οί «εικονομαχοί» ή «εικονοκλάστες» πού χαρακτηρίζονται «χριστιανοκατήγοροι» και «σαρακηνόφρονες», από τήν ἄλλη οί «εικονολάτρες», «ξυλλάτρες» και «εἰδωλολάτρες».

Και ὅλα αὐτά σέ μιά ἐποχή πού οί θρησκευτικές εἰκόνες κυριαρχοῦσαν στόν δημόσιο και στόν ἰδιωτικό βίο. Ἦταν σύμβολα, παλλάδια, φυλαχτά. Παντοῦ εἰκόνες. Στούς τοίχους, στίς πύλες, στούς πύργους. Καθημερινό φαινόμενο οί λιτανεῖες μέ εἰκόνες. Ἀκόμα και στίς μάχες προπορεύονταν ὡς λάβαρα. Ἐνα πολιτικοκοινωνικό πρόβλημα μεταστοιχειώθηκε σέ θεολογικό μέ καταστροφικές συνέπειες γιά μνημεῖα και ἔργα τέχνης.

Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπισημανση τῶν βαθύτερων αἰτίων τῆς εικονομαχίας ἀποτελεῖ δυσχερές ἐγχείρημα ἐπειδή ὅλες οί πηγές — τά πολυάριθμα συγγράμματα τῶν εικονομάχων, τά αὐτοκρατορικά διατάγματα, τά πρακτικά τῶν εικονομαχικῶν συνόδων — θά ἐξαφανισθοῦν ἐντελῶς ἀπό τους εικονόφιλους μετά τήν τελική ἐπικράτησή τους, τό 843. Προφανῶς γιά νά μή καταγραφοῦν ἀπό τήν ἱστορία οί εικονοκλαστικοί βανδαλισμοί.

Ὁ διωγμός τῶν θρησκευτικῶν ἔργων τέχνης ἐγκαινιάζεται μέ τήν καταστροφή, ὕστερα ἀπό διάταγμα τοῦ Λέοντος Γ', τοῦ μωσαϊκοῦ μέ παράσταση τοῦ Χριστοῦ — «θεανδρική εἰκόν» — πού βρισκόταν στή Χαλική Πύλη, τήν κεντρική εἴσοδο τῶν ἀνακτόρων. Τό μωσαϊκό αὐτό εἶχε φιλοτεχνηθεῖ ἐπί Μαυρίκιου (582-602). Ἀλλά πάνω ἀπό τόν Χριστό κυριαρχοῦσε παράσταση τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας!³⁰⁴ Ἡ θρησκεία και ἡ πίστη στήν ὑπηρεσία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Πραγματικός αὐθέντης ὁ ἐγκόσμιος ἡγεμών.

Ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ πρῶτος αὐτοκράτορας, εἶχε ἐντοιχίσει στήν πύλη τοῦ παλατιοῦ τή δική του μορφή. Πάνω ἀπό τήν κεφαλή τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ και κάτω, ἀσπαίρων, ὁ δράκοντας τοῦ παγανισμοῦ³⁰⁵. Ἀκολούθησε τίς συνήθειες τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Ὁ Νέρων εἶχε στήσει τόν ἀνδριάντα του στό κατώφλι τοῦ *Domus Aurea*³⁰⁶ και ὁ Σεπτίμιος Σεβήρος τόν δικό του στήν πύλη τοῦ παλατιοῦ ἀνάμεσα σέ ἔφτα πλανῆτες³⁰⁷.

Ἡ καταστροφή τοῦ μωσαϊκοῦ μέ τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἀπό τόν Λέοντα Γ' ἀποτελοῦσε συμβολική πράξη. Ἡ εικονομαχία ἄρχιζε ἀπό τό «ιερόν παλάτιον». Ἐγινε αὐτοκρατορική διακήρυξη, δόγμα τῆς ἐξουσίας, κρατική πολιτική. Καί πραγματοποιήθηκε μέ πρωτοφανῆ βαρβαρότητα. Πρίν ἀπό τήν κατακρήμνιση τοῦ μωσαϊκοῦ ἄνθρωποι τοῦ αὐτοκράτορα ἐκσφενδόνιζαν κατά τῆς εἰκόνας τοῦ

³⁰⁴ Τοῦ Μαυρίκιου στήλη και τῆς γυναικός τοῦ βασιλέως και τέκνων αὐτοῦ ἐν τῇ χαλικῇ ἴσταται ἄνωθεν τῆς θεανδρικής εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως).

³⁰⁵ ὁ [μέν] δή και ἐν [γραφῆς] ὑψηλοτάτῳ πίνακι πρό τῶν βασιλικῶν προθύρων ἀνακειμένῳ τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ὄρασθαι προτίθει, τό μέν σωτήριον [σημεῖον] ὑπερκείμενον τῆς αὐτοῦ κεφαλῆς τῇ γραφῇ παραδούς, τόν δ' ἐχθρόν και πολέμιον Θῆρα... ποιήσας ἐν δράκοντος μορφή (Εὐσέβιος, Εἰς τόν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως, III, 3).

³⁰⁶ Σουητώνιος, Νέρων, 31.

³⁰⁷ Δίων Κάσσιος, Ρωμαϊκῆς ἱστορίας λείψανα, 77, 11.

Χριστοῦ πέτρες, λάσπη καὶ ἀκαθαρσίες, τὴν ἔφτυναν. Κί' ὅταν κατέπεσε στὸ ἔδαφος τὸν κομμάτιασαν³⁰⁸.

Τὸ πλῆθος ὁμῶς πού παρακολουθοῦσε ἀποσβολωμένο τὸν βανδαλισμὸ ἐξαγριώθηκε καὶ ἀντέδρασε μὲ βιαιότητα, κυρίως οἱ γυναῖκες, θανατώνοντας μερικούς ἀπὸ τοὺς «βασιλικούς ἀνθρώπους»³⁰⁹. Ὁ αὐτοκράτορας ἀπάντησε μὲ σκληρὰ ἀντίποινα — ἀκρωτηριασμούς, βασανιστήρια καὶ ἐξορίες³¹⁰. Τὸ μωσαϊκὸ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ θά ἀντικαταστήσει ὁ Λέων Γ' μὲ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή: Ὁ αὐτοκράτορας δέν παραδέχεται εἰκόνα Χριστοῦ χωρὶς φωνή, χωρὶς πνοή. Ἄλλωστε ἡ Γραφή ἀπαγορεύει τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ μὲ ἀνθρώπινη ὑπόσταση³¹¹.

Ἀκολούθησαν διωγμοί, κοινωνικὲς ἀναστατώσεις, στασιαστικὰ κινήματα, αἱματοχυσία, ἐμπρησμοὶ ἐκκλησιῶν, μοναστηριῶν, σχολῶν, βιβλιοθηκῶν, καταστροφή ἔργων τέχνης, διαπόμπευση καὶ ἐξόντωση ἀντιφρονούντων. Μέσα σέ λίγες δεκαετίες, μὲ αὐτοκρατορικές ἐντολές καὶ συνοδικές ἀποφάσεις, ἐξαφανίσθηκαν ἀπὸ τοὺς ναοὺς, ἀπὸ δημόσιους χώρους καὶ ἀπὸ τίς κατοικίες θρησκευτικὰ ἔργα τέχνης μὲ παράδοση αἰῶνων: εἰκόνες, τοιχογραφίες, ἀγάλματα, μωσαϊκά. Οἱ ἐκκλησίες ἦταν ὡς τότε κατακόσμητες ὄχι μόνο ἀπὸ ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες ὑψηλῆς τέχνης καὶ ἀπὸ χαρακτηριστικὰ σέ χαλκὸ, ξύλο καὶ ἐλεφαντοστοῦν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κεντήματα μὲ παραστάσεις σέ παραπετάσματα, τάπητες καὶ ἄμφια³¹².

Ἡ εἰκονοκλαστικὴ ἐκστρατεία καὶ οἱ βανδαλισμοὶ θά συνεχισθοῦν πῶς συστηματικὰ καὶ θά κορυφωθοῦν ἐπὶ βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Ε', γιοῦ τοῦ Λέοντος Γ' (740-775), πού οἱ εἰκονολάτρεις ἀποκαλοῦσαν ὑβριστικὰ «Κοπρώνυμο» καὶ «Καβαλλῖνο». Σέ συνοδική ἀπόφαση τοῦ 754 ἀναφέρεται ὅτι «ὁ τολμῶν κατασκευάσαι εἰκόνα ἢ προσκυνῆσαι ἢ στήσαι ἐν ἐκκλησίᾳ ἢ ἐν ιδιωτικῷ οἴκῳ ἢ κρύψαι, εἰ μὲν ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος εἶεν καθαιρεῖσθω, εἰ δέ μονάζων ἢ λαϊκός ἀναθεματιζέσθω καὶ τοῖς βασιλικοῖς νόμοις ὑπεύθυνος ἔστω,

³⁰⁸ καὶ τοῦτον τὸν σεβάσμιον χαρακτήρα τὸν ὄντα ἐν Χαλκῇ, λίθοις καὶ κόπροις καὶ πηλώδοις μάζαις, ἐμπύοντες εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, προσέριπτον, διαρρήξαντες αὐτόν εἰς τοῦδαφος (P.G., τ. 95, σ. 326).

³⁰⁹ Ὁ τύραννος... τὴν ἀγίαν καὶ δεσποτικὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν, τὴν ἰδρυμένην ὑπερθεῖν τῶν βασιλικῶν πυλῶν... κατενέγκαι καὶ πυρὶ παραδοῦναι, ὃ καὶ πεποίηκεν. Ἐν δέ τῇ αὐτῇ καθαιρέσει ζήλω θείῳ ρωσθεῖσαι τίμιαι γυναῖκες καὶ ρωμαλέως εἰσπηδήσασαι καὶ τῆς κλίμακος δραξάμεναι, καὶ τὸν καθαιρέτην σπαθάριον χαμάζε προσρίψασαι, καὶ τοῦτον διασύρασαι, τῷ θανάτῳ παρέπεμψαν (Συναξάρι τοῦ ἀγίου Στεφάνου, P.G., τ. 100, σ. 1085).

³¹⁰ ὁ δὲ κατὰ τὴν βασιλίδα πόλιν λαὸς σφόδρα λυπούμενος ἐπὶ ταῖς καιναῖς διδασκαλίαις αὐτῶν τέ ἐμελέτων ἐπελθεῖν, καὶ τινὰς βασιλικούς ἀνθρώπους ἀνεῖλον καθελόντας τὴν τοῦ Κυρίου εἰκόνα τὴν ἐπὶ τῆς μεγάλης Χαλκῆς Πύλης, ὡς πολλοὺς αὐτῶν ὑπὲρ τῆς εὐσέβειας τιμωρηθῆναι μελῶν ἐκκοπαῖς καὶ μαστιγαις καὶ ἐξορίας καὶ ζημίας (Θεοφάνης, Χρονογραφία, ἔκδ. Βόννης, σ. 622-623).

³¹¹ Ἄφωνον εἶδος καὶ πνοῆς ἐξηρμένον
Χριστόν γράφεσθαι μὴ φέρων ὁ δεσπότης
Ἦλη γεηρὰ ταῖς γραφαῖς πατομένη.
(P.G., τ. 99, σ. 437)

Τὸ ἐπίγραμμα ὥστόσο τοῦ Λέοντος Γ' ἐρχόταν σέ καταφανῆ ἀντίθεση μὲ τὸν κανόνα 82 τῆς Πενθέκτης συνόδου (642) πού συνιστοῦσε τὴν ἐξεκόνιση τοῦ Χριστοῦ μὲ ἀνθρώπινη μορφή γιὰ νὰ γίνονται κατανοητὰ ἡ ἐνσάρκωση, τὰ πάθη καὶ ὁ λυτρωτικὸς θάνατος.

³¹² Παῦλος Σιλεντιάριος, Ἐκφρασις τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἔκδ. Βόννης, σ. 38-39.

ώς ἐναντίος τῶν τοῦ θεοῦ προσταγμάτων καί ἐχθρός τῶν πατρικῶν δογμάτων»³¹³.

Νέο κύμα βανδαλισμῶν ἀφανίζει τά θρησκευτικά ἔργα τέχνης. Οἱ πίνακες κατακερματίζονται, ὅπως ἀναφέρεται στό συναξάρι τοῦ ἀγίου Στεφάνου τοῦ Νέου, πυρπολοῦνται, ρυπαίνονται, οἱ τοιχογραφίες καταστρέφονται, τά μωσαϊκά ἀνασκολοπίζονται ἢ ἀσβεστώνονται προκαλώντας ἀναστάτωση καί σπαραγμό στους πιστούς. «Καί ἦν ἰδεῖν κατά πᾶσαν χώραν καί πόλιν θρηῆνος ἐπί θρηῆνον καί οὐαί καί οὐαί παρά τῶν εὐσεβούντων· παρά δέ τῶν ἀσεβούντων, ἱερά πατούμενα καί σκεύη μεταποιούμενα, ἐκκλησίας τε ἀνορουσομένας καί τῆ σποδιᾶ κεχρισμένας, ὡς ἱεράς εἰκόνας ἐχούσας. Καί ὅπου μὲν ἦν Χριστοῦ ἢ τῆς Θεοτόκου σεπταὶ εἰκόνες καί τῶν ἀγίων ἢ πυρκαϊᾶ ἢ ἀναχρίσει παρεδίδοντο».

Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα παραδίδονται στήν πυρά. Χάθηκαν ἔτσι πολὺτιμα κείμενα — πραγματική συμφορὰ γιὰ τὴν πνευματικὴ παράδοση τοῦ Βυζαντίου. Σέ χειρόγραφα ψαλτήρια τοῦ Θ' αἰ. ἔχουν διασωθεῖ παραστάσεις καταστροφῆς βυζαντινῶν ἔργων τέχνης. Ἕνας εἰκονομαχος, ἀνεβασμένος σέ ξυλοσκάλα, καταστρέφει, μιά εἰκόνα τοῦ ἱεροῦ³¹⁴. Ἕνας ἄλλος ἀσβεστώνει εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ³¹⁵. Ὁ αὐτοκράτορας ἀφαιρεῖ ἀπὸ τά νομίσματα τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ ὄχι τὴ δική του, ὅπως καταγγέλλει ὁ πατριάρχης Νικηφόρος³¹⁶.

Οἱ εἰκονομάχοι, ὥστόσο, προστατεύουν τά ἔργα τέχνης πού δέν ἔχουν θρησκευτικό χαρακτήρα. Οἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καί τῶν ἀγίων ρίχτηκαν στή φωτιά. Ἀντίθετα διατηρήθηκαν μέ εὐλάβεια οἱ πίνακες μέ παραστάσεις ἀπὸ τὴ φύση καί τό ζωικό βασίλειο. Οἱ ναοὶ διακοσμοῦνται τώρα μέ ζωγραφιές πού ἐξεικονίζουν τοπία, ζῶα, πουλιά, σκηνές τοῦ καθημερινοῦ βίου — κυνήγι, ἀρματοδρομίες, τόν Ἰππόδρομο, θεατρικὲς παραστάσεις κ.ἄ.³¹⁷

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, γράφει ὁ συναξαριστὴς Στέφανος, εἶχε μεταβληθεῖ σέ ὀπωροπωλεῖο καί ὄρνιθομαντεῖο. Παντοῦ πίνακες καί τοιχογραφίες μέ τοπία, δέντρα, πουλιά, ζῶα, κισσόφυλλα, γερανοὺς, κουροῦνες καί παγώνια³¹⁸. Τά μοναστήρια ἔγιναν στρατῶνες καί ὀπλοστάσια, ἀκόμα καί ἀποθήκες κοπριᾶς. Κατέστρεφαν ἐπίσης τά ἅγια λείψανα. Τόν ναὸ τῆς ἀγίας Εὐφημίας πού ἔχτισε ὁ Κωνσταντῖνος στόν Ἰππόδρομο, «τιμήσας αὐτόν διὰ

³¹³ A. Βασιλιεφ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τ. Β', σ. 371.

³¹⁴ Andre Grabar, *Sculptures Byzantines de Constantinople*, Paris 1963, σ. 367.

³¹⁵ Ὁ.π., σ. 369.

³¹⁶ Ἀντιρρητικόν, III, σ. 493.

³¹⁷ Εἰ δέ ἦν δένδρα ἢ ὄρνεα, ἢ ζῶα ἄλογα μάλιστα δέ τά Σατανικά ἰππηλασία, κυνήγια, θέατρα καί ἰπποδρόμια ἀνιστορημένα, ταῦτα τιμητικῶς ἐναπομένειν καί ἐκλαμπρύνεσθαι (Στεφάνου διακόνου τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τόν βίον καί τό μαρτύριον τοῦ παμμάρκαρος καί ὀσίου μάρτυρος Στεφάνου τοῦ Νέου, Μαρτυρήσαντος ἐπὶ τοῦ ἀσεβοῦς Εἰκονοκαύστου βασιλέως Κωνσταντῖνου τοῦ καί Κοπρωνύμου, P.G., τ. 100, σ. 1112-1113). Ὁ συναξαριστὴς διάκονος εἶχε διωχθεῖ ὡς εἰκονολάτρης. Ὁ ὁμώνυμος ἅγιος εἶχε ἰδρύσει μονή πού πυρπολήθηκε ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία.

³¹⁸ ὀπωροφυλάκιον καί ὄρνεοσκοπεῖον τὴν ἐκκλησίαν ἐποίησαν. Δένδρα καί ὄρνεα παντοῖα, θηρία τε καί ἄλλα τινὰ ἐγκύκλια διὰ κισσοφύλλων, γερανῶν τε καί κορωνῶν καί ταῶνων ταύτην περιμουσώσας, ἴν' εἶπω ἀληθῶς ἄκοσμον ἔδειξεν (P.G., τ. 100, σ. 1120). Καί ἕνας Βυζαντινὸς χρονογράφος: «Ἐντεῦθεν οὖν καθροῦντο μὲν κατά πᾶσαν ἐκκλησίαν αἱ θεῖαι μορφαί, θηρία δέ καί ὄρνιθες ἀντί τούτων ἀνεστηλοῦντο (Οἱ μετὰ τόν Θεοφάνη, III, 10. P.G., τ. 109, σ. 113).

πολυτελοῦς ὕλης», ὁ «μισόθεος» Κωνσταντῖνος Ε΄ μετέτρεψε σέ ὄπλοστάσιο καί ἀποθήκη κόπρου — «ἀρμαμέντον καί κοπροθέσιον τοῦτον ἐποίησεν» — καί τό λείψανο τῆς ἀγίας μαζί μέ τή λάρνακα «εἰς τόν βυθόν τῆς θαλάσσης ἀπέριψεν»³¹⁹. Προφανῶς ἐξαιτίας τῶν ἀνάγλυφων παραστάσεων.

Ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄, «ὁ νέος Βαβυλώνιος τύραννος», ὅπως τόν ἀποκαλοῦσαν, θά καταστρέψει καί τήν εἰκονογραφική ἀναπαράσταση τῶν ἕξι οἰκουμενικῶν συνόδων στό Μίλλιον τῆς Πόλης. Τίς ἔβαψε καί τίς ἐξαφάνισε — «καταχρίψας καί ἀπαλείψας» — γράφει ὁ συναξαριστής τοῦ ἀγίου Στεφάνου, καί τίς ἀντικατέστησε μέ εἰκόνες ἀπό τόν Ἰππόδρομο καί κυρίως ἑνός ἡνίοχου πού ὁ αὐτοκράτορας ἀποκαλοῦσε «θεϊκό»³²⁰.

Οἱ βανδαλισμοί, ὥστόσο, στρέφονταν ἀποκλειστικά ἐναντίον θρησκευτικῶν εἰκόνων καί συμβόλων. Οἱ ἐξωεκκλησιαστικές εἰκαστικές τέχνες, γλυπτική καί ζωγραφική, ἦταν σεβαστές. Κατάμεστη ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπό ἀρχαία ἀγάλματα καί παντοῦ ὑπῆρχαν πίνακες μέ παραστάσεις ἀπό τή φύση καί τόν καθημερινό βίον, σέ δημόσιους χώρους, σέ κατοικίες ἀλλά καί σέ ναούς. Ἡ ἀρχαία ἑλληνική παράδοση ἦταν πάντοτε ζωντανή, δημιουργική καί ἀκμαία.

Ὁ κλῆρος εἶχε ταχθεῖ στό πλευρό τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας καί πρωτοστατοῦσε στούς διωγμούς. Μόνο οἱ μοναχοί ἀντιστέκονταν — 50.000 κατέφυγαν στή Δύση. Τό 766 ἔγινε διαπόμπευση εἰκονολατρῶν μοναχῶν στόν Ἰππόδρομο. Τούς ἀνάγκασαν νά παρελάσουν μπροστά στό πλῆθος μέ μιά πόρνη καθένας ἵππαστί στόν αὐχένα — πανάρχαιη ἀσιατική τιμωρία. Σέ πολλούς μοναχοὺς ἔθεσαν τό δίλημμα νά νυμφευθοῦν ἀμέσως ἀποκηρύσσοντας τόν ἀσκητισμό — καί τήν εἰκονολατρία — φορώντας τήν παραδοσιακή γαμήλια λευκή στολή ἢ νά ἐκτυφλωθοῦν³²¹.

Γιά τούς βανδαλισμούς ἐναντίον ἔργων τέχνης στόν αἰῶνα τῆς εἰκονομαχίας ἔχουμε καί τή μαρτυρία τοῦ σύγχρονου ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέα Θεόδωρου Στουδίτη πού ἀντιμετώπισε προσωπικούς κατατρογμούς. Οὔτε οἱ Ἄραβες δέν θά ἔδειχναν τόση βαρβαρότητα, γράφει σέ ἐπιστολή πρὸς τόν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας. Μεταχειρίζονται τίς εἰκόνες, τά εἰκονογραφημένα κείμενα καί

³¹⁹ *Scriptores originum Constantinopolitarum*, Λειψία 1901, τ. Β΄, σ. 216-217.

³²⁰ τὸ Σατανικόν ἱππηλάσιον καί τόν φιλοδαίμονα ἡνίοχον, ὄνπερ καί οὐρανικόν ὄνόμασεν, ὡς αὐτοῦ προσφιλή (P.G., τ. 100, σ. 1172). Οἱ ἡνίοχοι ἦταν οἱ ἀστέρες τῆς ἐποχῆς, παντοδύναμοι καί πάμπλουτοι καί συνήθως ἀσύδοτα καί ἀχρεῖα ὑποκείμενα. Δεκάδες οἱ ἀνδριάντες τῶν ἡνίοχων στόν Ἰππόδρομο μέ δοξαστικά ἐπιγράμματα στά βάθρα. Οἱ προσωπογραφίες τῶν εὐνοούμενων ἡνίοχων τοῦ παλατιοῦ στόλιζαν τό βασιλικό θεωρεῖο. Μιά στήλη ἦταν ἀφιερωμένη στόν ἡνίοχο Πορφύριον.

³²¹ «ἐνδυσάσθω στολήν λευκὴν καί λαβέτω γυναῖκα», ἀλλιῶς «τυφλούμενοι εἰς Κύπρον ἐξορισθήσονται» (Θεοφάνης, Χρονογραφία, σ. 688). Ἐπὶ βασιλείας τοῦ Θεοφίλου (813-842) οἱ εἰκονόφιλοι μοναχοὶ βασανίζονταν, συχνά μέχρι θανάτου — «προσέταξεν ἀνά διακοσίων ράβδων τυφθῆναι». Ὁ αὐτοκράτορας ἔδωκε ἐντολή νά χαραχτοῦν στό μέτωπό τους μέ πυρωμένο σίδερο στίχοι ὑβριστικοί καί χλευαστικοί — «ἐν τῷ μετώπῳ αὐτῶν ἐπιγραφῆναι βαρβαρικῶς ἐγκεντηθέντες οὓς συνέθηκε λήρους ἰαμβικούς» (P.G., τ. 109, σ. 120). Ὅσοι εἰκονολάτρεις μοναχοὶ ἀπέφευγαν τή σύλληψη κατέφευγαν στά βουνά. Ἀπαγορευόταν, ἄλλωστε, στούς μοναχοὺς νά ἐμφανίζονται στίς πόλεις — «πλήρη δέ τὰ ὄρη τε καί τὰ σπήλαια ὡς κακούργων ἀναιρεθέντων λιμῶ τε καί δίψει... Ἄρτι δέ ἀβάτους τηρεῖσθαι τοῖς μοναχοῖς τὰς πόλεις ἐγκελευσάμενος». Πολλά ἀπὸ τὰ «περιφανῆ» μοναστήρια θά μετατραποῦν σέ «κοσμικὰ καταγῶγια» (Οἱ μετὰ τὸν Θεοφάνη, λόγος Γ΄ περὶ βασιλείας Θεοφίλου, υἱοῦ Μιχαήλ, P.G. 109, σ. 113).

κάθε αναφορά στις εικόνες μέ καταφρόνηση καί χλεύη, θεωρώντας τά ὅλα μιάσματα³²². Καί οἱ εἰκονολάτρεις διαπομπεύονται, βασανίζονται, φυλακίζονται σέ φοβερά δεσμοπήρια. Πολλοί ἐξορίζονται, ἄλλοι καταφεύγουν στά ὄρη καί τά σπήλαια. Μερικοί μάλιστα, μετά τόν βασανισμό, ἐγκλείονται σέ σάκκους καί ρίχνονται νύχτα στή θάλασσα³²³. Ἐκαίγαν τά εἰκονογραφημένα ἀναθήματα καί τά βιβλία πού ἀναφέρονταν σέ εἰκόνες — «ἡ δέλτον περί αὐτῶν λεκτόν τί ἔχουσαν» — ἔγραφε ὁ Θεόδωρος Στουδίτης στόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων³²⁴. Κατέστρεψαν ἅγιες τράπεζες, ἀφάνισαν ναούς, ἔλειωσαν ἱερά σκεύη, ἔκαψαν ἐπιζωγραφισμένα ὑφάσματα. Βασανισμός, κάθειρξη, ἐξορία, πείνα καί θάνατος γιά ὅσους δέν συμμορφώνονταν³²⁵.

Ὁ αἰώνας τῆς εἰκονομαχίας δέν προκάλεσε μόνο τόν ὄλεθρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης. Ἐπληξε καί τόν γραπτό λόγο. Μέ ἐντολή τοῦ Λέοντος Γ', ὅπως ἱστοροῦν οἱ Βυζαντινοί χρονογράφοι Κεδρηνός, Ζωναράς, Γλύκας καί Μανασσῆς, πυρπολήθηκε ἡ περίφημη Οἰκουμενική Σχολή, ἐπειδή οἱ διδάσκαλοι τοῦ ἐκπαιδευτηρίου ἀρνήθηκαν νά ὑποστηρίξουν τήν εἰκονοκλαστική πολιτική τῆς ἐξουσίας. Ἐμποδίστηκε μάλιστα ἡ ἐξοδός τους ἀπό τό φλεγόμενο κτίριο μέ ἀποτέλεσμα νά βροῦν ὅλοι φριχτό θάνατο.

Ὁ στρατηγός Μιχαήλ Λαχανοδράκων, μέ αὐτοκρατορική ἐντολή ἐκποίησε ὅλα τά μοναστήρια τῆς Θράκης ἀνδρικά καί γυναικεῖα καί «πάντα τά ἱερά σκεύη καί βιβλία» καί ἔκαψε ὅλα τά «μοναχικά καί πατερικά κείμενα»³²⁶.

Τό εἰκονοκλαστικό κίνημα χρησιμοποιήθηκε ὡς ἰδεολογικό λάβαρο γιά τήν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας ἀπό τους τοπάρχες τῶν ἀνατολικῶν «θεμάτων» τῆς αὐτοκρατορίας. Καί ἡ διαίωνηση τῆς εἰκονομαχίας, τοῦ ἰδιόμορφου αὐτοῦ ἐμφυλίου πολέμου, μέ τούς βανδαλισμούς κατά τῶν ἔργων τέχνης ἐπί ἓνα περίπου αἰῶνα, ἀποτελοῦσε τήν κλασσική μέθοδο τῆς ἐξουσίας ὄλων τῶν καιρῶν καί ὄλων τῶν τόπων νά καλλιεργεῖ τήν ἐσωτερική ἀναταραχή προβάλλοντας πλαστούς καί φανταστικούς κινδύνους γιά νά μετατοπίζεται ἡ προσοχή τῶν ὑπηκόων ἀπό τά κοχλάζοντα δεινά του καθημερινοῦ βίου, τή δυστυχία καί τήν καταπίεση.

Καί ἡ βυζαντινὴ Ἐκκλησία; Ποιά ἀκριβῶς ἡ στάση τῆς ἀπέναντι στις εἰκαστικές τέχνες, κοσμικές ἢ θρησκευτικές; Στούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες, στούς ναούς ἀλλά καί στις κατοικίες, κυριαρχοῦσαν οἱ ζωγραφικές ἀπεικονίσεις τῶν ἱερῶν προσώπων τῆς νέας θρησκείας. Καμμιὰ ἀντίδραση. Ἡ ἀνθήση τῆς

³²² καί εἰ τούς ἐν πίναξι χαρακτῆρας, τούς ἐν ἱεροῖς ἀναθήμασι, δέλτους τὰς ὑπόμνηματιζούσας περί αὐτῶν, σκώπτει, κωμῶδει, διασύρει ὡς βδελύγματα, ὡς θεοστυγή.

³²³ Εἰσὶ δέ οἱ σακκισθέντες ἐθαλασσεύθησαν ἄωρία, ὡς σαφές γέγονεν ἐκ τῶν τούτους θεασαμένων (πάππα Ἀλεξανδρείας, P.G., τ. 99, σ. 1157).

³²⁴ P.G., τ. 99, σ. 1161.

³²⁵ Διά τοῦτο θυσιαστήρια ἅγια ἠφανίσθη καί ναοὶ κυρίου ἠμαυρώθησαν ἐν πάσῃ πόλει καί χώρα τῆς ἐξουσίας... Διά τοῦτο ἱερά σκεύη ἀναχωνεούμενα καί ἐσθῆς θεία πυρὶ παραδιδόμενη... Διά τοῦτο μάλιστα, δεσμοί, φυλακαί, λιμοκτονήσεις, ἐξορίαί, θάνατοι ἐπὶ τους ἐνισταμένους (Εἰς τὴν Λαύραν τοῦ ἁγίου Σάββα, P.G., τ. 99, σ. 1165).

³²⁶ Θεοφάνης, Χρονογραφία, ἐκδ. Βόννης 1839, σ. 689.

χριστιανικῆς τέχνης ἔγινε ἐρήμην τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Συνεχιζόταν ἀπλῶς ἡ παράδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης. Δέν ἀντιτάχθηκε ποτέ τό ἱερατεῖο στίς εἰκόνες τῶν αὐτοκρατόρων πού ἀποτυπώνονταν σέ τοιχογραφίες καί ψηφιδωτά τῶν ναῶν, στά ἀντικείμενα λατρείας, στά δίπτυχα, στούς σταυρούς, στά θρησκευτικά ἀνάγλυφα καί στά νομίσματα. Ἦταν ἐξαρτημένη ἡ Ἐκκλησία ἀπό τήν πολιτική ἐξουσία πού αὐθαίρετα, ἀνάλογα μέ τά συμφέροντά της, ἐνίσχυε ἢ καταπολεμοῦσε τή θρησκευτική τέχνη. Ἡ χριστιανική πίστη καί εὐσέβεια χρειαζόταν μόνο γιά τόν ἔλεγχο τῶν μαζῶν καί τήν κραταίωση τοῦ θρόνου. Ἡ Ἐκκλησία δέν ἦταν ἐχθρική στίς ἐξωθρησκευτικές ἀναπαραστάσεις. Δεχόταν τήν εἰκονογράφηση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καί σκηνῶν τοῦ καθημερινοῦ βίου. Καταδίκασε μόνο τά ἄσεμνα ἀπεικονίσματα, ὅπως ὀρίζει ἡ Ζ' οἰκουμενική σύνοδος (787) — «οἷον ἄν ζωγραφῆση τις σχήματα πορνικά καί θεάματα, λυγίσματα τέ ὀρχηστικά καί ἵπποδρομείων θέας»³²⁷.

Οἱ βανδαλισμοί κατά τῶν θρησκευτικῶν ἔργων τέχνης θά συνεχισθοῦν ὡς τή σύνοδο τοῦ 787 — στή Νίκαια Βιθυνίας — πού ἀποκατέστησε τήν εἰκονολατρία καί ἀναθεμάτισε τούς εἰκονομάχους. Ἡ καταστροφική ρήξη θά τερματισθεῖ τό 843 μέ τήν ἐπικράτηση τῶν εἰκονοφίλων καί τήν «ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων». Οἱ εἰκονολάτρεις, ὥστόσο, θά ἀποδειχθοῦν ἐξίσου βάρβαροι μέ τούς εἰκονομάχους.

Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ περίοδος τῆς εἰκονομαχίας ὑπῆρξε ὁ δεύτερος «χρυσοῦς αἰών» τῆς ἑλληνικῆς τέχνης³²⁸ ἐπειδή σ' αὐτή τή φάση ἀνανεώθηκε τό Βυζάντιο, ἀναδύθηκε ἀπό τό τέλμα καί δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιά τήν ἀνθήση τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν χωρίς θεολογικές δεσμεύσεις³²⁹. Πρόκειται γιά ἱστορική πλάνη. Τίποτα σχεδόν δέν σώθηκε ἀπό τήν τέχνη τῆς Εἰκονομαχίας. Μέ τή σειρά τοῦς οἱ εἰκονολάτρεις θά ἐξαφανίσουν ἀπό τοῦς ναοῦς τίς εἰκόνες, τίς τοιχογραφίες, τά μωσαϊκά μέ ἐξωθρησκευτικά θέματα. Ἐλάχιστα ἴχνη εἰκονοκλαστικῶν καλλιτεχνικῶν διακοσμήσεων μέ παραστάσεις ἀπό τή φύση καί τήν καθημερινή ζωή ἔχουν διασωθεῖ³³⁰.

Οἱ εἰκονολάτρεις θά συναγωνισθοῦν τοῦς ἀντιπάλους τοῦς καί στίς ὠμότητες μετά τόν «θρίαμβό» τοῦς. Ἐξόντωσαν πάνω ἀπό 100.000 Παυλικιανούς³³¹. Βαρβαρότητα ἀλλά καί μωρία. Θά ἦταν δυνατό νά ἀποτραπεῖ ἡ ὀλέθρια γιά τοῦς καλλιτεχνικούς θησαυρούς διχοστασία ἄν ἡ πολιτική ἐξουσία καί τό ἱερατεῖο ἀκολουθοῦσαν τή μέση ὁδó πού συνιστοῦσε ὁ πατριάρχης Νικηφόρος. Οἱ εἰκόνες μέ ἱερά πρόσωπα καί θρησκευτικά θέματα νά εἶναι λατρευτικά ἀντικείμενα,

³²⁷ Mansi, Συλλογή Ἐκκλησιαστικῶν Συνόδων, XIII, 241 β.

³²⁸ C. Diehl, Manuel d'Art Byzantin, σ. 359.

³²⁹ Ed. James Martin, A history of the Iconoclastic Controversy, σ. 4.

³³⁰ Ἀνάμεσά τοῦς μερικές τοιχογραφίες στήν Κωνσταντινούπολη (ἐκκλησία τῆς ἀγίας Εἰρήνης), στή Θεσσαλονίκη (ναός τῆς ἀγίας Σοφίας) καί στή Νίκαια (Κοίμησις τῆς Θεοτόκου).

³³¹ N.G. Garsoian, The Paulician Heresy, Paris 1967, σ. 126. Ἀπό τό εἰκονομαχικό κίνημα θά ἐπιβιώσει στήν Ἀνατολή ἡ λεγομένη αἵρεση τῶν Βογόμιλων — στίς χῶρες τοῦ Αἴμου — καί στή Δύση οἱ Katharer (Καθαροί), καθολική αἵρεση πού θά ἐξελιχθεῖ κατά τόν ΙΕ' καί ΙΣΤ' αἰ. στήν ἀντιπαπική ἐκκλησιαστική μεταρρυθμιστική κίνηση.

οί άλλες, μέ τίς έξωθρησκευτικές παραστάσεις μόνο ψυχαγωγικές. Ειρηνική δη-
λαδή συνύπαρξη στόν χώρο τῆς τέχνης³³².

Υπήρξαν ὅμως καί εἰκονομάχοι πού ἀκόμα καί μετά τήν κατίσχυση τῶν εἰκο-
νολατρῶν συνέχιζαν τούς βανδαλισμούς κατά τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἔργων τέ-
χνης. Ὁ εἰκονοδιωκτικός φανατισμός πού καλλιέργησε ἡ δόλια αὐτοκρατορική
ἐξουσία γιά ἰδιοτελεῖς σκοπούς, εἶχε ἐξελιχθεῖ σέ ψυχολογικό σύνδρομο. Ὁ
Ἰωάννης Γραμματικός πού ἐξορίστηκε σέ μοναστήρι μετά τήν ἀναστήλωση τῶν
εἰκόνων, ἐνοχλημένος ἀπό μιά τοιχογραφία πού κοσμοῦσε τήν ὄροφή καί κυ-
ρίως ἀπό μιά εἰκόνα «πού τόν κυττοῦσε ἐπίμονα», ἔδωσε ἐντολή στόν ὑπηρέτη
του νά τῆς βγάλει τά μάτια! Δέν μπορῶ, εἶπε, νά τή βλέπω³³³. Τιμωρήθηκε πά-
ραυτα μέ μαστίγωση καί βασανίστηκε μέ κοντοράβδια — «τῆ προσηκούση μά-
στιγι καί παιδεία διά σκυτάλης καθυπέβλητο»³³⁴.

³³² ὅτι καί θηρίων καί κτηνῶν καί ὀρνέων καί ἕτερων ζῶων εἰκόνας ἐν αὐτοῖς θεώμεθα· καί τά μέν ἱερά ὡς
ἱερά προσκυνοῦμεν ἀλλ' οὐχί καί ταῦτα γε δι' ἐκεῖνα· οὕτω καί εἰκόνα Χριστοῦ ὀρῶμεν, τό ἱερόν, οὐ τήν
εἰκόνα προσκυνοῦμεν καί διά ταῦτα οὐδέ ἐκτός τούτων προσκυνητέα ἡ εἰκόνων (P.G., τ. 100, σ. 464-465).

³³³ Μετά γοῦν τήν καθαίρεσιν, ὑπερορίας ἐν τινι μονῇ γεγονώς, εἰκόνας μιᾶς κατά τόν ὄροφον ἰστορημένης
καί ἀτενῶς οἷον ἀτενιζούσης αὐτῶ, μή φέρων οὗτος ὄρῶν τήν ἐκείνης πρὸς αὐτόν ἐπικατιοῦσαν θέαν, κα-
θαιρεῖσθαι ταύτην διά τοῦ οἰκέτου προστάττει καί τούς ὀφθαλμούς κατορῦττεσθαι, τοῦτο μόνον ἐπιλέγων,
ὡς «τήν ταύτης οὐ δύναμαι μορφὴν ὄρῶν».

³³⁴ Οἱ μετά τόν Θεοφάνη, Περί τῆς βασιλείας Μιχαήλ τοῦ υἱοῦ Θεοφίλου, P.G. τ. 109, σ. 172.